

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

**«ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ВНЕСОК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В
ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ»**

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія та правознавство)
Освітня програма «Середня освіта (Історія та правознавство)»

Здобувача вищої освіти
за першим (бакалаврським) 4 року навчання
групи СОП-44 спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія та правознавство)
освітньої програми «Історія та правознавство»
Романа ПРОЦЯ

Керівник: доктор філософії, асистент Богдан БАРАН

Тернопіль 2026

АНОТАЦІЯ

Проць Р. Я. Державотворчий внесок Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» зі спеціальності 014 Середня освіта (Історія та правознавство). ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2026. 73 с.

У бакалаврській роботі здійснено комплексне дослідження державотворчого внеску Михайла Грушевського в період діяльності Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) як ключового етапу відродження української державності після тривалої імперської доби. Автор розглядає організаційну та політичну діяльність М. Грушевського на чолі Центральної Ради, аналізує його роль у становленні українських органів влади, прийнятті Універсалів та формуванні державних інституцій.

Значну увагу приділено внеску М. Грушевського у встановлення української влади в період революційного підйому та політичної боротьби (травень–жовтень 1917 р.), а також його діяльності як лідера Української Народної Республіки. Проаналізовано еволюцію державницької концепції М. Грушевського: від політичного проєкту автономної України в складі демократичної федерації до ідеї повної державної незалежності.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Центральна Рада, державотворчі процеси, Українська Народна Республіка, автономія, федерація, незалежність, 1917–1918 рр.

ABSTRACT

Prots R. Ya. Mykhailo Hrushevsky's Contribution to Nation-Building During the Central Rada Period. Qualification work for obtaining the degree of «bachelor» in the specialty 014 Secondary education (History and Law). Ternopil Volodymyr Hnatyuk National University. Ternopil, 2026. 73 p.

This bachelor's thesis presents a comprehensive study of Mykhailo Hrushevsky's contribution to state-building during the period of the Ukrainian Central Rada (1917–1918), a pivotal stage in the revival of Ukrainian statehood following a long era of imperial rule. The author examines M. Hrushevsky's organizational and political activities at the helm of the Central Rada, analyzes his role in the establishment of Ukrainian governing bodies, the adoption of the Universal Declarations, and the formation of state institutions.

Significant attention is devoted to Mykhailo Hrushevsky's contribution to the establishment of Ukrainian authority during the period of revolutionary upheaval and political struggle (May–October 1917), as well as his activities as the leader of the Ukrainian People's Republic. The evolution of M. Hrushevsky's concept of statehood is analyzed: from the political project of an autonomous Ukraine within a democratic federation to the idea of full state independence.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Central Rada, state-building processes, Ukrainian People's Republic, autonomy, federation, independence, 1917–1918

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Історіографія дослідження.....	11
1.2 Джерельна база дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. М. ГРУШЕВСЬКИЙ НА ЧОЛІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	19
2.1 Внесок у становлення української влади в період політичної боротьби (травень–жовтень 1917 р.).....	19
2.2 М. Грушевський як лідер УНР.....	30
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО.....	51
3.1 Політичний проєкт автономної України в демократичній федерації: ідейні засади.....	51
3.2 Державотворчі ідеї М. Грушевського.....	59
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	71

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах розбудови незалежної української держави та активного пошуку національної ідентичності постать Михайла Грушевського набуває особливої ваги як символу українського державотворення та національного відродження. Проте, попри існування численних праць, присвячених політичній та публіцистичній активності Грушевського, в сучасній історіографії існують істотні неточності, стереотипи та упередження щодо цих аспектів діяльності вченого, що зумовлює необхідність їхнього критичного переосмислення та наукової верифікації.

Всупереч його значному організаційному та політичному досвіду в різних наукових інституціях та громадсько-політичних організаціях, на Михайла Грушевського досі є ярлик «хорошого історика, але поганого політика». Останнє потребує детального аналізу для підтвердження чи спростування такого упередження, адже подібні оцінки часто базуються на емоційних судженнях, а не на ґрунтовному вивченні першоджерел та конкретних історичних обставин. Для об'єктивного висвітлення цієї проблематики потрібно звернутися до першоджерел, а саме до публіцистики Михайла Сергійовича та конкретно до його політичної діяльності в період Української революції 1917–1921 рр.

Його великий публіцистичний спадок, створений під час головування в Центральній Раді, послуговує важливим джерелом для аналізу еволюції політичних поглядів та бачення розвитку української державності в майбутньому. Діяльність Михайла Грушевського на чолі Центральної Ради була безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією національно-територіальної автономії, а згодом – і повної незалежності України, що робить вивчення цього періоду надзвичайно важливим для розуміння генези української державності.

Особливо актуальним є ретельно дослідити політичну та публіцистичну активність Михайла Грушевського задля розвіювання чи засвідчення окремих аспектів його діяльності та визначення меж його впливу на розвиток

української революції. Це тим більш важливо, що сучасна Україна переживає складний етап державотворення, і досвід перших кроків української державності початку XX століття може надати цінні уроки для сьогодення. Аналіз успіхів і невдач Центральної Ради, ролі її голови у формуванні державних інституцій, розробці законодавчої бази та визначенні зовнішньополітичного курсу дозволяє глибше зрозуміти об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на перебіг української революції.

Крім того, актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання радянських ідеологічних стереотипів, які тривалий час домінували в історіографії та нав'язували спрощене трактування подій 1917–1921 рр. як «буржуазно-націоналістичного відступу» від «прогресивного» соціалістичного шляху розвитку. Лише комплексне вивчення документальної спадщини Михайла Грушевського, аналіз його політичних рішень у контексті конкретних історичних обставин дозволяє сформувати об'єктивне уявлення про його реальну роль у державотворчих процесах того часу.

Отже, актуальність обраної теми зумовлена комплексом чинників: необхідністю наукового переосмислення ролі Михайла Грушевського в українській революції, потребою подолання ідеологічних стереотипів минулого, важливістю вивчення досвіду перших кроків української державності для сучасного етапу розбудови незалежної України, а також виховним значенням цієї проблематики для формування національної свідомості та громадянської позиції.

Об'єкт дослідження – державотворчий внесок Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) як голови Української Центральної Ради, видатного історика та лідера українського національно-визвольного руху.

Предмет дослідження – політична та організаційна діяльність Михайла Грушевського як голови Центральної Ради, його безпосередній внесок у формування інститутів української влади, розробку та прийняття Універсалів, а також еволюція його державотворчих поглядів від ідеї автономії в складі

демократичної федерації до проголошення повної незалежності УНР у період 1917–1918 рр.

Мета дослідження – проаналізувати державотворчий внесок Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради, виявити механізми становлення української влади та інституційного будівництва в умовах революційних подій 1917–1918 рр., дослідити еволюцію державницької концепції М. Грушевського від ідеї автономії України в демократичній федерації до проголошення незалежності УНР.

Основними завданнями нашого дослідження є:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження державотворчого внеску Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради та визначити основні наукові підходи до її вивчення.
2. З'ясувати роль М. Грушевського у становленні українських органів влади під час революційного підйому та політичної боротьби навесні–восени 1917 р., охарактеризувати його організаційну діяльність на посаді голови Центральної Ради.
3. Охарактеризувати ідейні засади політичного проекту автономної України в складі демократичної федерації, розкрити передумови, теоретичне обґрунтування та практичні кроки М. Грушевського щодо реалізації федеративної моделі.
4. Простежити еволюцію державницької концепції М. Грушевського, виявити механізми трансформації його поглядів від ідеї автономії до проголошення повної незалежності УНР та оцінити історичне значення його державотворчої спадщини для подальшого розвитку української державності.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності та проблемно-хронологічного підходу, що дозволяють розглядати державотворчий внесок Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради як складний багатовимірний процес,

враховуючи його політичні, ідеологічні та організаційні аспекти в умовах революційних трансформацій 1917–1918 рр.

У роботі використано такі підходи та методи:

- проблемно-хронологічний – для дослідження окремих аспектів державотворчої діяльності М. Грушевського у хронологічній послідовності, що дозволяє простежити причинно-наслідкові зв'язки між подіями Української революції та політичними рішеннями голови Центральної Ради;
- порівняльно-історичний – для зіставлення державотворчих концепцій М. Грушевського з політичними програмами інших українських партій та діячів періоду Центральної Ради;
- історико-біографічний – для аналізу ролі особистості М. Грушевського у державотворчих процесах, його впливу на формування політичного курсу Центральної Ради та визначення зовнішньополітичних орієнтирів УНР;
- інституційно-політичний – для дослідження функціонування та трансформації політичних інституцій Центральної Ради, механізмів влади, адміністративно-територіального устрою та правових основ управління Україною в період революційних подій 1917–1918 рр.

Застосування зазначених методологічних засад забезпечує комплексність, об'єктивність і наукову обґрунтованість дослідження, дозволяючи всебічно розкрити специфіку державотворчого внеску Михайла Грушевського в умовах формування української національної держави та геополітичної нестабільності періоду Української революції.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють приїзд Михайла Грушевського до Києва 25 березня після Лютневої революції, що ознаменував собою період початку активної політичної та публіцистичної діяльності вченого. Ліквідація УНР та ЦР внаслідок гетьманського перевороту зумовила відхід М. Грушевського від активного політичного життя. Тому часові рамки окреслені від березня 1917 до 29 квітня 1918 року.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі

державотворчого внеску Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради не лише як історичної постаті, а як ключового архітектора української державності, чії політичні ідеї та організаційні зусилля визначали вектор національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. Дослідження вперше системно розглядає еволюцію державницької концепції М. Грушевського від ідеї автономії України в складі демократичної федерації до проголошення повної незалежності УНР, простежуючи трансформацію його політичних поглядів у контексті революційних подій та геополітичних викликів того часу.

Вперше комплексно проаналізовано механізми становлення українських органів влади під керівництвом М. Грушевського, виявлено специфіку його організаційної діяльності на посаді голови Центральної Ради. Досліджено взаємозв'язок між теоретичними державотворчими ідеями М. Грушевського та їхньою практичною реалізацією в умовах революційної доби.

Вперше простежено еволюцію політичного проекту автономної України в демократичній федерації, розкрито ідейні засади цього проекту та причини його трансформації в бік повної державної незалежності. Проаналізовано вплив зовнішньополітичних чинників та внутрішньополітичних процесів на формування державницької позиції М. Грушевського.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання його матеріалів у навчально-виховному процесі закладів загальної середньої та вищої освіти, а також у науково-дослідній та просвітницькій діяльності. Здобуті висновки та узагальнення можуть бути застосовані при підготовці лекційних та практичних занять з історії України, зокрема при вивченні тем Української революції 1917–1921 рр., діяльності Центральної Ради, становлення української державності та політичної біографії М. Грушевського.

Результати дослідження можуть слугувати основою для розробки дидактичних матеріалів, створення інтегрованих завдань для формування у студентів та школярів історичного мислення, критичного аналізу джерел,

розуміння цінності прав людини та громадянської мужності. Матеріали роботи доцільно використовувати при підготовці спецкурсів з історії українського державотворення, історії політичних учень, правознавства та політології.

Матеріали дослідження також можуть бути застосовані при підготовці наукових публікацій, енциклопедичних статей, довідкових видань з історії України XX ст., а також у просвітницькій роботі з популяризації імені М. Грушевського як видатного історика, політичного діяча та одного з архітекторів української державності.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 73 сторінки, основний зміст викладено на 69 сторінках. Список використаних джерел містить 47 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження.

Державотворчий внесок Михайла Грушевського в період діяльності Української Центральної Ради (УЦР) посідає одне з ключових місць у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Складність і політична напруженість доби Української революції 1917–1921 рр., ідеологізація радянської історіографії, а також тривале обмеження доступу до архівних фондів зумовили тривалу еволюцію наукових підходів до оцінки ролі М. Грушевського як політичного лідера та архітектора української державності. Історіографія даної проблематики пройшла кілька етапів: від еміграційного збереження пам'яті та публіцистичної фіксації подій, через радянсько-пострадянський перегляд стереотипів, до сучасного комплексного аналізу на основі широкого кола архівних, мемуарних та нормативно-правових джерел.

Діаспорний та ранній етап дослідження (1920–1980-ті рр.) заклав фундаментальні засади вивчення політичної спадщини М. Грушевського. Українські вчені в еміграції, позбавлені можливості працювати з київськими архівами, спиралися переважно на публіцистичну спадщину, мемуари сучасників та власний досвід участі у визвольних змаганнях. Л. Винар у низці праць [4, 5, 6, 7] першим системно проаналізував автобіографічні матеріали та інформаційні бюлетені УЦР, обґрунтувавши тезу про М. Грушевського як «історика і будівничого нації», чий академічний знання стали інструментом політичної мобілізації. П. Феденко [42] та М. Ковалевський [21] у мемуарних студіях підкреслили організаційний таланти голови Центральної Ради та його здатність консолідувати різноманітні політичні сили в умовах геополітичного вакууму 1917 р. В. Модрич-Верган [27] та М. Єремійв [19] акцентували на публіцистичному вимірі діяльності М. Грушевського, доводячи, що саме через пресу та звернення до народу формувалася легітимність УЦР як представницького органу. Попри обмеженість джерельної бази, діаспорна історіографія зберегла важливий наратив про М. Грушевського не як

«кабінетного вченого», а як прагматичного державотворця, що діяв в умовах тотальної невизначеності.

Пострадянський етап та архівне відродження (1990-ті рр.) ознаменувався кардинальним переглядом радянських інтерпретацій, які традиційно зводили діяльність Центральної Ради до «буржуазно-націоналістичного експерименту», а М. Грушевського – до ідеаліста, відірваного від реалій. Відкриття спеціальних архівних фондів дозволило В. Солдатенку [38], М. та О. Копиленка [22] та В. Верстюку [3] реконструювати інституційний процес створення Генерального Секретаріату, ухвалення Універсалів та перші кроки розбудови виконавчої вертикалі. В. Тельвак [39] критично проаналізував стереотип «добрий історик, але поганий політик», довівши, що він сформувався під впливом політичних опонентів доби Директорії та радянської пропаганди, тоді як реальні дії М. Грушевського свідчили про гнучку дипломатію, спроби балансувати між соціалістичними гаслами та державницьким pragmatism. Р. Пиріг [31, 32, 33] на основі нововідкритих документів розкрив складність взаємин УЦР з німецьким командуванням, більшовицьким урядом та внутрішніми фракціями, підкресливши, що М. Грушевський діяв у умовах жорсткого зовнішнього тиску, де кожен крок був спробою врятувати зародкову державність.

Сучасний етап (2000-ті – 2020-ті рр.) характеризується тематичною диференціацією, міждисциплінарністю та зверненням до регіональних і партійних архівів. Дослідники зосередилися на конкретних аспектах державотворчої концепції М. Грушевського. Д. Блохін [2], А. Процик [37] та Н. Щербак [45] детально проаналізували його конституційні ідеї, механізми формування парламентської республіки та перехід від автономії до незалежності, доводячи, що УЦР не була стихійним утворенням, а інститутом, що послідовно втілював правову доктрину. Г. Корольов [23, 24] та Т. Плазова [34] розкрили федеративний вимір поглядів М. Грушевського, зокрема концепцію «Чорноморської федерації» та ідею децентралізації як інструменту подолання імперської спадщини [20]. І. Kamenetsky [47] показав, як демократичні принципи в теорії М. Грушевського трансформувалися в

парламентську практику УЦР, де поєднувалися представницькі механізми, соціальні гарантії та національно-культурна автономія.

Соціальний та національний вимір державотворення досліджували Я. Грицак [9], В. Крот [25] та В. Лозовий [26], які простежили, як М. Грушевський формував соціальну базу української держави, намагаючись інтегрувати селянство, робітництво, військових та національні меншини в єдиний політичний простір. Т. Байдак та В. Болотова в контексті соціологічних поглядів вченого довели, що його концепція консолідації ґрунтувалася на ідеї «органічної єдності» нації, а не на класовому протистоянні. Особливу цінність мають джерелознавчі студії: В. Хоменко [43, 44] на основі архівів УПСР розкрив механізми партійної співпраці та ідеологічних компромісів, без яких УЦР не змогла б утримати владу у 1917 р. В. Пристайко та Ю. Шаповал [36] оприлюднили документи ДПУ-НКВС, що засвідчують цілеспрямоване нищення спадщини М. Грушевського в 1930-ті рр. С. Плохій [35] у біографічному дослідженні інтегрував політичний, інтелектуальний та особистісний виміри, показавши М. Грушевського як фігуру, що поєднувала академічну системність із революційною інтуїцією. Колективна монографія «Нариси історії Української революції» [28] та видання Музею М. Грушевського про останнє засідання УЦР [29] систематизували хронологію та інституційну динаміку періоду, а В. Пархоменко [30] проаналізувала мемуаристику червня-листопада 1917 р., довівши, що саме в цей період сформувалися ключові механізми державного управління.

Попри значний науковий доробок, у сучасній історіографії залишаються недостатньо висвітленими питання повсякденної інституційної практики Центральної Ради під безпосереднім керівництвом М. Грушевського. Більшість праць зосереджені або на теоретичних концепціях (федералізм, конституціоналізм), або на зовнішньополітичних аспектах, тоді як механізми оперативного державного управління, взаємодія Голови УЦР з Генеральним Секретаріатом, судовою системою та місцевими радами потребують подальшого поглиблення. Крім того, недостатньо досліджено вплив

публіцистики М. Грушевського на формування суспільного запиту щодо державності в реальному часі, а також рецепцію його рішень різними соціальними групами (селянством, фронтовиками, національними меншинами) у період травень–грудень 1917 р. Деякі студії розглядають М. Грушевського ізольовано від партійного контексту УПСР або надмірно ідеалізують його політичний курс, не враховуючи об'єктивні обмеження воєнного стану, економічної блокади та внутрішньої фрагментації рад.

Таким чином, історіографія державотворчого внеску М. Грушевського в період Центральної Ради пройшла шлях від ідеологічного замовчування та еміграційної апологетики до сучасного архівно-документального, політологічного та інституційного аналізу. Сучасні дослідники консолідуються навколо тези, що М. Грушевський виступав не лише ідеологом української автономії, а й практичним архітектором державних інститутів, який у надзвичайно складних умовах 1917 р. заклав правові, організаційні та ідеологічні підвалини української державності. Водночас, потребують подальшого вивчення механізми повсякденного державного будівництва, інституційна комунікація в межах УЦР, а також вплив публіцистичної та партійної діяльності М. Грушевського на прийняття ключових рішень. Саме ці аспекти зумовлюють мету, новизну та структуру даного дослідження, яке інтегрує теоретико-концептуальний аналіз із вивченням практичних інструментів державотворення в період найвищої політичної активності Центральної Ради.

1.2 Джерельна база дослідження.

Джерельна база дослідження державотворчого внеску Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради формується на основі репрезентативного комплексу автентичних документів, публіцистичних творів, мемуарних свідчень та нормативно-правових актів, які дозволяють комплексно відтворити політичну діяльність, ідеологічні засади та організаційні механізми становлення української державності у 1917–1918 рр. Корпус джерел

структуровано за функціонально-типологічним принципом, де кожна група матеріалів виконує специфічну пізнавальну функцію, доповнюючи або заглиблюючи загальну картину державотворчих процесів доби Української революції.

Фундаментальне значення для реконструкції політичної біографії та державницької концепції М. Грушевського мають його власні праці та публіцистична спадщина. Збірник «Вибрані праці» [10] містить ключові статті та виступи вченого, в яких він обґрунтовує необхідність української автономії в складі демократичної федерації, аналізує передумови національно-визвольного руху та пропонує конкретні механізми реалізації державотворчих ідей. Особливу цінність становить праця «На порозі нової України» [13], де М. Грушевський у реальному часі коментує події 1917 р., пояснює логіку рішень Центральної Ради, аналізує взаємини з Тимчасовим урядом та окреслює перспективи українського державотворення. Цей документ є унікальним джерелом першого порядку, оскільки поєднує функції політичного маніфесту, аналітичного огляду та публіцистичної фіксації історичного моменту, дозволяючи досліднику простежити еволюцію поглядів автора від федеративних ідей до визнання необхідності повної державної незалежності.

Просвітницькі праці М. Грушевського, зокрема підручник «Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низчих клас шкіл середніх» [12] та брошура «Хто такі українці і чого вони хочуть» [18], виконують важливу функцію для розуміння ідеологічного виміру його державотворчої діяльності. Ці тексти демонструють, як науковець трансформував академічні знання в інструмент політичної мобілізації, формував національну свідомість мас та обґрунтовував легітимність українських державницьких прагнень для широкої аудиторії. Аналіз цих джерел дозволяє з'ясувати, як М. Грушевський поєднував роль історика-академіка з функцією політичного лідера, використовуючи історичну аргументацію для легітимації сучасних йому політичних рішень.

Мемуарна спадщина М. Грушевського, опублікована в серії «Спомини» [14, 15, 16, 17], становить окрему цінну групу джерел, яка надає суб'єктивний, але надзвичайно інформативний погляд на події 1917–1918 рр. із позиції безпосереднього учасника та організатора. У цих текстах автор детально описує обставини скликання Центральної Ради, механізми прийняття ключових рішень, внутрішні дискусії серед українських політичних сил, а також особисті враження від зустрічей із представниками інших держав та політичних угруповань. Критичне читання «Споминів» вимагає перехресної верифікації з іншими типами джерел, проте їхня інформативна насиченість та емоційна достовірність роблять їх обов'язковим компонентом джерельної бази дослідження.

Документальні збірники формують найбільш об'єктивну та нормативно значущу частину джерельного корпусу. Збірник «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» у двох томах [41] містить повний комплект офіційних актів, протоколів засідань, універсалів, постанов, звернень та дипломатичної кореспонденції, що дозволяє реконструювати інституційну динаміку, законодавчу діяльність та адміністративні механізми функціонування української влади. Особливе значення має I Універсал Української Центральної Ради [46], який не лише проголосив автономію України, а й заклав правові та ідеологічні підвалини подальшого державотворення. Аналіз тексту Універсалу дозволяє з'ясувати, як М. Грушевський як голова Центральної Ради формулював ключові принципи української державності: суверенітет народу, демократичний характер влади, федеративні зв'язки з іншими народами Росії, соціальну справедливість. Цей документ є не лише нормативно-правовим актом, а й політичним маніфестом, що відображає синтез ідеологічних засад та практичних компромісів доби.

Збірник «Український національно-визвольний рух. Документи і матеріали» [40] розширює джерельну базу за рахунок матеріалів, що стосуються ширшого контексту української революції: документів інших політичних партій, звернень національних меншин, міжнародної

кореспонденції, військових наказів та соціально-економічних актів. Ці джерела дозволяють розглядати державотворчу діяльність М. Грушевського не ізольовано, а в системі взаємодії з іншими політичними акторами, що є критично важливим для розуміння обмежень, можливостей та стратегічних виборів Центральної Ради. Зокрема, документи щодо взаємин із більшовицьким урядом, німецьким командуванням, представниками Антанти та національними рухами інших народів імперії дозволяють простежити, як зовнішньополітичний тиск впливав на внутрішні рішення української влади та як М. Грушевський намагався балансувати між ідеалістичними прагненнями та прагматичними обмеженнями.

Окрему нішу займають праці, присвячені ідеологічним витокам українського державотворення, зокрема стаття М. Грушевського «В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївського братства» [11]. Цей текст дозволяє простежити інтелектуальну генеалогію федеративних ідей вченого, його ставлення до спадщини українських громадських товариств ХІХ ст. та механізми трансформації культурно-просвітницьких ініціатив у політичні програми. Аналіз цього джерела є важливим для розуміння того, як М. Грушевський інтегрував історичну пам'ять у сучасну йому політичну стратегію, використовуючи символіку минулого для легітимації державотворчих прагнень сьогодення.

Критичний аналіз джерельної бази засвідчує її високу інформативність, проте вона має певні методологічні обмеження. По-перше, більшість документів Центральної Ради дійшли до нас у публікаціях радянського або еміграційного періоду, які можуть спотворювати первинний зміст. По-друге, мемуарні джерела потребують критичної верифікації через призму інших типів документів. По-третє, публіцистичні твори М. Грушевського, створені в умовах гострої політичної боротьби, часто мають агітаційний характер, що вимагає розрізнення між програмними деклараціями та реальною політичною практикою.

Для мінімізації цих обмежень у дослідженні застосовується метод перехресної верифікації: зіставлення офіційних документів із мемуарними свідченнями, публіцистики – із нормативними актами, особистих листів – із публічними виступами. Такий підхід дозволяє відтворити багатовимірну картину державотворчої діяльності М. Грушевського, уникаючи як надмірної ідеалізації, так і необґрунтованої критики. Крім того, залучення сучасних академічних публікацій та коментарів до джерел дозволяє врахувати новітні історіографічні інтерпретації та уточнення, що підвищує наукову об'єктивність дослідження.

Загалом, комплексне використання публіцистичних, мемуарних, нормативно-правових та документальних джерел дає змогу повноцінно дослідити державотворчий внесок Михайла Грушевського в період діяльності Центральної Ради, розкрити механізми становлення української влади, проаналізувати еволюцію його політичних поглядів та визначити місце його діяльності в ширшому контексті Української революції 1917–1921 рр. Джерельна база повністю відповідає поставленій меті дослідження, дозволяючи поєднати аналіз ідеологічних засад із вивченням практичних інструментів державного будівництва, подолати фрагментарність історичної пам'яті та відтворити діяльність М. Грушевського не як ізольовану постать, а як ключового архітектора української державності, чиї рішення та ідеї визначали вектор національно-визвольних змагань у надзвичайно складних умовах геополітичної нестабільності та внутрішньої фрагментації.

РОЗДІЛ 2. М. ГРУШЕВСЬКИЙ НА ЧОЛІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

2.1 Внесок у становлення української влади в період політичної боротьби (травень–жовтень 1917 р.).

Важливий період політичної діяльності Грушевського розгортається у період конфлікту між ЦР та ТУ в питаннях української автономії. Наприкінці травня з Києва до Петрограда виїхала делегація від УЦР на чолі з Володимиром Винниченком задля представлення «Декларації Української Центральної Ради», головною вимогою якої було визнання автономії України.

Грушевський не вірив, що Всеросійські установчі збори розв'яжуть українські актуальні проблеми того часу. «Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічаю тут плян, а не хронологічний порядок цієї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і з середини), ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність цього домагання» [27, с. 67].

У своїх споминах Грушевський писав, що О. Керенський натякав йому, що ЦР слід не бавитись в автономію [14, с. 132-133]. Відтак українська делегація повернулася з нічим. Також комісар Стебницький привіз новину від Тимчасового Уряду, в якій вони відмовляли ЦР в автономії. ТУ пояснювало це тим, що ЦР не була репрезентована на основі загального голосування і тому не може виражати інтереси краю. Михайло Сергійович заявляв, що всі українські з'їзди дали право ЦР виражати такі інтереси [14, с. 133]. Ці події відбувались в період Другого військового з'їзду (5-10 червня) та Всеукраїнського з'їзду селян (10-15 червня). Почувши звіт делегації та новину від комісара, це викликало невдоволення на з'їздах, представники яких спонукали самим проголосити автономію України.

6 червня таку позицію ТУ щодо української автономії в статті «Що воно?» Грушевський назвав як недалекоглядність чи підступність. Він говорив про те, що ТУ був несправедливим у відношенні до ЦР, в то час як обіцяно незалежність полякам. Не розуміє логіки заборони військового з'їзду та чому ТУ не дозволяє «будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се життя до нових вимог, так як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи інша справа «попаде на очі» ТУ і буде ним розрішена» [13, с. 46-47].

Попри те, що автором Першого універсалу був Винниченко, можна простежити як в ньому повторюється чимало пунктів зі статті «Що воно?». Грушевський стверджував, що створення Першого Універсалу стало відповіддю на негативну позицію ТУ щодо українських вимог. Він вважав, що: «ЦР мусить відповісти на цю заборону, що вони свідомо пішли проти інтересів трудового народу України і всупереч самим проголошеному принципіві самовизначення народів. Вважаючи, що всі засоби порозуміння з ТУ вичерпані без останку ЦР мусить закликати своїм універсалом український нарід для закладання власними силами своєї автономії, запобігаючи всяких стихійним лихам, неорганізованим течіям українського руху, мусить звернути особливу увагу й енергію на організацію краю і національного руху, щоб не допустити його до анархій й загублення з добутків революції» [14, с. 142]. Грушевський вперше заявив, що ключ до української автономії лежить власне в Україні, а не в Петрограді. Відтак ініціатива створення автономії перейшла в руки ЦР.

Грушевський наголошував про власний обов'язок як очільника УЦР здійснити проголошене в Першому Універсалі. Він також вважав, що універсал стане першим кроком до відновлення української державності [14, с. 143]. 23 червня в ЦР було проголошено Перший Універсал ЦР, головна позиція якого стала: «Однині самі будемо творити наше життя» [46]. Тим самим підтверджуючи позицію Грушевського про те, що

вирішенням українського питання повинні займатись українці.

Реакцію на такі події в Києві була негативною в Росії. Однак офіційна позиція ТУ була пом'якшена. 29 червня ТУ заклиало ЦР чекати рішення Установчих Зборів [9, с. 114]. ТУ мав схожі проблеми з Фінляндією, Польщею та національними рухами по всій колишній Російській імперії. Однак, Україна була найважливішою провінцією імперії з двох ключових позицій. По-перше, поставки великої кількості продовольства в різні куточки Росії та лінія фронту з Центральними Державами, що частково проходила по території України. Популярним виразом в ТУ було, як писав Грушевський: «...кажуть, що поляки хочуть всадити ніж у спину Німеччині, а тоді як українці – Росії» [14, с. 141].

Грушевський в той період писав, що український рух недостатньо сильний, аби здобути й отримати незалежність держави, яку ще треба створити. «Коли б ми були самостійники, які чекали на розвал старої Російської імперії і провал її революції, ми могли б злобно тішитися з таких свідочств її убожества, – так відповів він на відмову ТУ про визнання права України на автономію. – Але ми не мали ніякої надії утриматися відокремлено, самі більш цього боялись, щоб здобутки революції не загинули під її [руїнами]» [35, с. 85].

Грушевський наводить епізод з червневих подій 1917 року, коли його запитали ким він хоче бути, а саме Львовим чи Родзянком, він відповів у формі роз'яснення повноважень усіх новостворених українських органів влади: «Я, скільки пам'ятаю, відповів йому, що мені ся справа не здається такою негайною, особливої роботи для ексекутиви я не бачу, і Ц. рада може ще досить довго полагоджувати чергову організаційну роботу в нинішній формі, але я в кожному разі не маю охоти переходити на ексекутивну і краще б зістався в Ц. раді, поскільки можу бути їй корисний» [15, с. 125].

Можливо, саме в цих словах Грушевського можна знайти відповідь на

те, чому він не став авторитарним політиком, як наприклад це сталося у Польщі з Юзефом Пілсудським. Він не бачив себе в ролі лідера, який би контролював всі політичні процеси, надаючи симпатії загальному демократичному укладу в ЦР. Однак, навіть з цим, його роль очільника ЦР була найвпливовішою в подіях української революції.

Ще перед проголошенням Першого Універсалу діячів ЦР було запрошено на скликання крайового з'їзду. Грушевський підтримував об'єднання усіх київських неукраїнських політичних організацій з українськими задля висунення спільної мети в здобутті автономії. Однак такі гасла ЦР були чужими для національних меншин, які виховувались в російському культурному полі і здебільшого мали нейтральну чи ворожу позицію до українських прагнень

Проблема також була в тому, що вибори до міських дум літом 1917 р. показали, що українські партії не мають підтримки у великих містах на території України. Наприклад, у самій столиці – 25% виборців Києва проголосувало за українські партії, в Одесі для 120 членів міської думки українців було лише 5. І навіть по менших містах підросійської України українські партії не мали більшості. Як зазначив П. Феденко, Грушевський розумів, що національну структуру міського населення не можна було змінити в один момент, тому він сподівався на поступовий розвиток «народу селян, робітників, трудящого люду» [42, с. 7].

Подолання нейтрального та ворожого ставлення до українського руху мали вирішити закони про національно-територіальну автономію для національних меншин, які за задумом Грушевського, мали б спонукати їх до підтримки України в державотворчому процесі. В той самий час він і повторював, що національним меншинам не слід забувати, що українці є більшістю, яка творить українську державність [15, с. 126].

Після проголошення автономії, Грушевський запропонував

організовувати комісії, що були б пов'язані з автономним будівництвом. Це були комісії з поповнення новими представниками ЦР, для скликання територіального з'їзду України, для вироблення автономного статуту України та комісію з організації з'їзду недержавних народів, що стоять на платформі автономії-федерації [15, с. 135]. Грушевський був у комісії для виготовлення автономного статуту України, пишучи, що: «я ввійшов в склад сеї комісії і взяв властиво на себе сю роботу і багато віддав їй часу» [15, с. 139].

Для врегулювання конфлікту між ЦР та ТУ, до Києва приїхала делегація з трьох осіб – Михайло Терещенко, Іраклій Церетелі та О. Керенський. Зазвичай, ТУ керував і вів справи з ЦР через старі імперські владні місцеві органи або через російські громадські спілки [47, с. 335]. Однак, цього разу вирішили домовитись у форматі тет-а-тет. У ЦР вирішили, що на зустріч з російською делегацією підуть М. Грушевський, В. Винниченко та секретарі від Генерального секретаріату [15, с. 140].

В результаті спільних обговорень питання української автономії, російська делегація ще раз наголосила на тому, що проголосити автономію України можуть тільки Установчі Збори. Також було домовлено, що відбудеться поповнення Генерального Секретаріату представниками національних меншостей і революційними організаціями. Російська делегація фактично визнала українську автономію і вони зрозуміли серйозність намірів діячів ЦР. Однак, офіційного підтвердження вони не могли дати через те, що вони приїхали з іншими завданнями. Головною ціллю стало відмовити діячів ЦР від офіційного проголошення автономії України, фактично закриваючи очі на реальне її будівництво, вирішити військові питання і після того годувати ЦР пустими обіцянками про Установчі Збори, які врегулюють всі найважливіші питання, що постали після Лютневих подій.

Влучно підтверджує попереднє твердження слова Михайло Сергійович

щодо цих домовленостей: «Се була тільки суперечка за слова: що міністри хотіли витримати петербурзьку лінію, мовляв, до Установчих зборів автономії не буде, і заснування крайового органу і вся його будуча діяльність – се ще не буде ніяка автономія, – хоч самі прегарно розуміли, що се вже сама справжня автономія. Інакшими словами, два добрі соціалісти, Винниченко й Церетелі, мусять дурити кадетських і всяких інших буржуїв, що все, що дається тепер українцям, се ще ніяк не автономія – і будуть дурити, бо від сього для українців ніякої шкоди не буде» [15, с. 141-142].

Але найбільш важливою проблемою для вирішення залишалась військова. Насамперед обговорювались питання українізації фронту та функцій Генерального військового комітету, а також становище майбутнього Генерального Секретаріату і його фінансування – з цивільних. Грушевський визнав той факт, що Винниченко довірився Церетелі [15, с. 145]. На словах ЦР погодились припинити розбудову української автономії до Всеросійських Установчих Зборів, а військові справи України були передані під керівництво ТУ, відтак перехоплюючи ініціативу в ЦР у військовій сфері.

Українські представники погодились на всі умови ТУ. Виникає питання що ж ЦР отримала в замін. Не було визначено територіальну юрисдикцію майбутньої української автономії, не встановлено принцип відносин Генерального секретаріату і ЦР з ТУ, та чи є право накладати вето цими структурами на накази ТУ. Не вирішено питання формування органів місцевої влади та фінансування всіх українських інституцій влади. Проте, більшість цих питань вирішиться в «Тимчасовій Інструкції» від 17 серпня 1917 р.

Грушевський називав, що саме факт існування документу від ТУ компенсує всі негативні пункти цього договору. Він пояснював чому в ЦР погодились на такі умови, бо: «Ситуація була трудна. Декларація не задовольнила. Але установити союз, хоч би на такій лихій підстав, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитись

поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім інших ворожим українську елементам – се здавалось цінним» [15, с. 145]. Також оповідає власну позицію: «Я не хотів говорити против, але принципіально не міг боронити декларації; я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Ц. ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висвітлювались против декларації й порозуміння. Та й часу було мало. Треба було спішити на нічне засідання; тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербургу – оборонити права на місці. Більшість ЦР прийняла декларацію і дала згоду Винниченкові, на його відповідальність, як він се ставив – іти робити угоду» [15, с. 145]. Мала Рада на засідання 3 червня заслухавши телеграму ТУ постановила оголосити декларацію 30 червня як свій Другий універсал з датою 3 липня.

Головна теза універсалу звучить так: «Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальним здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання» [41, с. 165].

Другий універсал і домовленості російських делегатів з ЦР викликали кризу в Петрограді. Російські політичні кола оцінили компроміс між ТУ і ЦР як перемогу української дипломатії. Таку реакцію у Петрограді, Грушевський оцінив як перемогу ЦР [9, с. 115]. Другий універсал він називає: «великим актом, котрим закладаються вже не якісь приготовчі підстави, а сама автономія України» [3, с. 12].

Грушевський писав, що за Першим та Другим універсалами ЦР: «признавала єдність Російської революції, визнавала санкцію Всеросійського Учредительного зібрання і зовсім не розривала з Центральним Урядом, а лише кликала до спільної праці всі народи України,

щоб подолати «всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму», які так і не вдалося знищити після революції [3, с. 12].

Грушевський вмів поєднувати дві роботи одночасно. Як згадував Єремій: «Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання, він, в той же час, писав резолюції, які мав запропонувати на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідний спосіб на промову, і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить зараз дві справи» [19, с. 103]. Однак за цієї маскою продуктивності Грушевський був виснажений активною політичною та публіцистичною діяльністю, яку він вів не перериваючи по приїзді до Києва. В липні у своїх споминах він написав про свій стан втоми внаслідок інтенсивної роботи: «Я був страшно стомлений і збентежений сими переживаннями, і передчуваючи в дальшому не менш тяжкий і невеселий шлях, боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу, тому хотів звільнитися з роботи в Центральній раді» [16, с. 123].

Грушевського просили не відходити від активної політичної діяльності, вбачаючи у ньому лідера українського руху, який вже багато зробив для розбудови української автономії та об'єднання українців навколо цієї ідеї. Відхід Грушевського був би жахливим ударом для ЦР, це всі розуміли і розумів він сам [38, с. 7].

Загалом наслідками Другого універсалу стало легітимізації органів ЦР, ГС Тимчасовим Урядом, поповнення ЦР представниками нацменшин. Розроблений Малою Радою «Статут вищого управління України», де мовилось про права та повноваження ГС та його членів, був відправлений до Петрограду на затвердження українською делегацією з Винниченком, Барановським та Рефесом.

Делегація прибула в найбільш невдалий час, адже в середині липня була спроба більшовицького перевороту, внаслідок якої розгорнулась реакція ТУ проти всієї революції. Слово «Статут» були принципово змінено на «Інструкція». За нею ГС підпорядковувалось для ТУ, під їхню юрисдикцію надано Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську та Полтавську губернії. ГС було позбавлено військових та зовнішніх зносин, відтак фактично стаючи посередником між ЦР та ТУ, так як всі важливі проблеми вирішувались в Петрограді.

Олександр Шульгин писав, що саме у серпні 1917 року російський уряд порушив договір з Центральною Радою в справі автономії України. «Тоді Грушевський знов готовий був на ризик, на повстання, хоч ми для цього не мали жадних реальних можливостей. На сей раз його стримала і Центральна Рада (В. Винниченко, В. Садонський, і знов таки я)» [28, с. 132-133]. Грушевський вважав «Інструкцію» антиукраїнською по своїй суті. Незважаючи на засудження, 22 серпня її затверджено як нормативний документ. З часом Грушевський і ЦР розглядатимуть «Інструкцію» як максимум того часу, що надавало легітимності українській владі. Обравши Д. Дорошенка як нового глави ГС, він йшов у розріз з Грушевським та ЦР, які не поспішали виконувати розпорядження ТУ. Його ж відразу відсунули від влади, повернувши Винниченка. «Інструкція» розглядалась як тимчасовий компроміс серед діячів ЦР [16, с. 130].

Підтверджуючи радикальність ідей української незалежності Грушевський у серпні писав: «Остання декада місяця серпня була заповнена різними з'їздами, що використовувалась різними націоналістичними кругами під гаслами, котрі можна було б коротко сформулювати як «Україна для українців». Їх треба було не тільки пильнувати, давати відсіч, але й протиставляти працю більш продуктивними й раціональними гаслами» [15, с. 130].

Грушевський так змальовує свої політичні погляди восени 1917

року: «Не бувши партійним в тім часі, я не знав ближче різних течій і їх боротьби, правду сказати дуже мало нею інтересувався, інтересуючись есерівством як руховою силою селянства. З сих причин я ближче стояв, власне, до сеї групи партії, що працювала «Селянській спілці» – до Ковалевського, Аркадія Степаненка і знав що лівиця або «лівики-півники», як їх прозивав Стасюк, на сю близькість «селянського крила» партії до мене – дивились кривим оком, ставили йому до певної міри в вину. Се до певної міри змушувало мене ставитись з певною резервою до тих заохочень, до більшого наближення, що виходили від того селянського крила. Свої статті я містив в «Народній волі» завсіди тільки безплатно: охоче балакав з представниками сеї течії – Ковалевським і ще більше з Чечелем – на біжучі теми, приходив іноді для обопільного інформування на наради есерівської фракції ЦР, але ніколи не бував на засіданнях Центрального комітету, коли він нараджувався окремо од фракції. Се незадоволення іншими фракціями: есдеками і есерами, може бути, що трохи й ослабило мою позицію в ЦР. Але, з одної сторони, я й так не відчував особливо приязних відносин до мене з боку лідерів сих партій: Винниченко, Петлюра, Порш, Єфремов однаково ставили до мене неприязно, передусім мабуть з персонального суперництва» [16, с. 150].

Вирішення проблем українського селянства було пріоритетним завданням Грушевського, тому його симпатії були зосереджені на партії УПСР. Він згадував: «З другого боку, загальний розвій подій настроював все більш радикально-соціалістично, і розколина між мною і колишніми моїми союзниками, націонал-лібералами, зростала сама собою, і даремно було силкуватись сю розколину закрити. Загальна ж ситуація була така, що я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим задванням моменту, і занедбання її іншими партіями – їх великою хибою. Але формально вступати до партії я не хотів» [16, с. 151].

Вереснева діяльність М. Грушевського була зосереджена навколо «З'їзду народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», що нарешті відбувся 21 вересня. У результаті було прийнято постанову про вибори до Установчих Зборів, автором якої став Грушевський і його обрано Головою ради народів. У одній з промов він підкреслив, що українці завжди жили державним життям, і від свої прав на державу не відмовляються, однак у федерації він вбачав політичну формацію майбутнього: «І коли ми в даний час проголошуємо принцип федералізму, коли ми заявляємо свою волю в цьому значенні, – ми стверджуємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, а як шлях до інших перспектив, що вже давно відкрились кращим умам людства, як шлях до федерації Європи і далі — до федерації всього світу» [38, с. 13].

ТУ відразу засудив таку ініціативу Грушевського і наказав все ж таки дочікуватись багато обіцяних всеросійських Установчих Зборів. З'їзд народів розглядався ТУ як хитрий маневр Грушевського щоб зміцнити українську значимість і позицію ЦР у боротьбі з російським центром. Г. Корольов вважає, що ЦР бажала перебрати на себе роль конструктора демократичної федеративної Росії [23, с. 45]. Тоді як Т. Плазова зазначає, що для Михайла Сергійовича автономно-федеративний устрій був найприйнятнішою формою управління в Україні. Вона вважає, що існування такого устрою дало б можливість уникнути війни і забезпечити мир, в той час як унітарність поглиблювала би конфлікт [34, с. 40].

25 листопада 1917 р. була відправлена «Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії», в якій пропонувалось взяти участь у формування «однорідного-соціалістичного правительства» на засадах федералізму при тому, що це був би республіканський та демократичний політичний устрій кожної держави з системою рівноправ'я, цілковитим взаємним невтручанням в політичне життя федеруючих республік [23, с. 45]. Однак ніхто не відгукнувся, крім Дону. Відтак ідея федерації Грушевського не знайшла достатньої підтримки

серед колишніх частин Російської імперії.

Можна погодитись з думкою Корольова що такі заходи ЦР вели до загострення відносин з РНК, який розцінював діяльність ЦР як процес не виправданого розширення меж регіональних функцій до втручання у внутрішніх справи цілої Росії. Він пише, що ЦР варто було займатись власною внутрішньою і зовнішньою політикою, а не влаштовувати центральну федеративну владу по всій Росії [23, с. 45].

Отож, після відмови ТУ визнати право на автономію України Грушевський та діячі ЦР вирішили взяти в свої руки процес будівництва автономії. Перший Універсал засвідчив автономію України. Це спричинило конфлікт між ЦР та ТУ, останні з яких вирішили надіслати делегацію для вирішення усіх проблем. Перемовини призвели до проголошення Другого Універсалу, в якому Грушевський та діячі ЦР тимчасового відмовились від автономії на словах, а фактично продовжуючи державотворчу діяльність в розбудові української автономії, проголошеної в Першому Універсалі.

Другий Універсал та «Тимчасова Інструкція» розглядалась Грушевським як перемога української дипломатії, адже ТУ визнав легітимність ЦР та ГС як українських владних органів з окресленими повноваженнями. Після цих подій Грушевський зайнявся проектом створення демократичної Російської федерації, організувавши «З'їзд народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», наслідком якого стало прийняття постанови про проведення Установчих Зборів, які б остаточно вирішили питання федерації. Отож, незважаючи на всі зусилля і обіцянки ТУ та надзвичайно складні політичні обставини, Грушевський твердо стояв на позиціях автономії та федерації, не відступаючись від своїх поглядів і плідно працюючи над розбудовою української автономії.

2.2 М. Грушевський як лідер УНР.

Наступний період політичної діяльності був найбухливішим не лише

для Михайла Сергійовича, а й для всього українського суспільства. В цей короткий період було пройдено шлях від проголошення юридично автономної держави – УНР, до фактично незалежної – за Третім універсалом. А потім до проголошення юридично незалежної УНР за Четвертим Універсалом, а в наслідку залежною та окупованою військами Німецької та Австро-Угорської імперій.

Цей період зумовив Грушевського змінити свої політичні погляди та позиції на окремі питання розвитку української державності. Не дивлячись на більшовицько-українську війну, Михайло Сергійович не покидав активної політичної діяльності, що була направлена на вироблення законодавчої основи для нової української держави – УНР.

Ухвалюючи свої рішення, Грушевський та діячі ЦР звертали увагу на невідповідність українського народу до побудови власної держави, політичні ускладнення між українськими політичними партіями, які не сприяли консолідації, зруйнованість українських міст, мільйонну армію в Україні у розпорядженні Тимчасового Уряду. Крім того ТУ звинувачувала ЦР у державній зраді. ТУ сильно не подобались ініціативи Грушевського творити Російську федеративну республіку. 22 жовтня задля пояснень було викликано Винниченка до Петрограда. Жовтневий переворот зняв цю проблему з порядку денного. З приходом в Петрограді більшовиків до влади Грушевський та ЦР були змушені змінювати тактику боротьби за автономію, попри те, що спочатку вони не розглядали їх як реальну загрозу [9, с. 121].

Ще на початку жовтня Грушевський говорив про важливість Всеросійських Установчих Зборів і писав, що це «рідкісна широка змога для українського народу виявити свою волю щодо будучого життя і цією змогою треба скористатись якомога пильніше і старанніше». Паралельно він заманіфестував ідею проведення Всеукраїнських Установчих Зборів: «Розуміється, будучий лад України буде будуватися не там, на

Всеросійських Установчих зборах, а у нас же на Україні. На Українських Установчих зборах, а не на Всеросійських, буде затверджена Конституція України, автономний статут України, що розробляється Українською Центральною Радою. Там же, на Українських Установчих зборах, буде вирішена в головніших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу, й інші основні справи будучого життя України» [38, с. 13].

В день перевороту відбулось засідання Малої Ради за участю усіх політичних партій і громадських організацій Києва. Реакцією на більшовицький переворот стало створення «Крайового комітету охорони революції в Україні», якому мало бути підпорядковано всі органи влади. Комітет вже на наступний день розпався на три табори: перший – загальноросійські партії, крім більшовиків – база штаб Київського військового округу (КВО), другий – більшовики – Рада робітничих і Рада солдатських депутатів, частина військ і робітники великих підприємств. Треті – ЦР та інші проукраїнські сили.

В цей час відбувається Третій Військовий з'їзд (2-12 листопада), який засудив більшовицький переворот та вимагав проголошення української державної автономії. Було прийнято закон, розроблений Грушевським та ЦР, про передачу всієї землі у розпорядження земельних комітетів, як відповідь на «Декрет про землю» більшовиків. Також було поширено владу ЦР на Катеринославщину, Херсонщину, Харків, Холмщину, частини Таврії, Воронежчини, Курщини [10, с. 54].

Більшовики і КВО послабили один одного, а війська ЦР допомогли слабшим більшовикам, змусивши начальника округу генерала Квіцинського, юнкерів та донських козаків – основні сили КВО залишити місто. 28 жовтня ЦР стає єдиною легітимною владою в Україні. 30 жовтня ГС бере під свій контроль військові справи в Україні, встановлює контроль над шляхами сполучення, по яким йшло українське продовольство. ГС також назначає

своїх людей на посади в уряді, які були залишені більшовиками та членами ТУ після їх втечі. А відтак ЦР та ГС самоочистились від російських партій.

В той же день було оприлюднено Третій Універсал з авторства Грушевського, головним пунктом якого було проголошення УНР як автономної держави у складі федеративної не більшовицької Росії та проведення Виборів до Установчих зборів 27 грудня. До тих пір ЦР та ГС визнавалась єдиною владою в УНР. Відтак універсалом Грушевського було відновлено та заявлено вперше про українську державність з козацьких часів Гетьманщини. В своїй Історії України, Грушевський писав, що Україна знову вернулась до державного існування, однак на принципі федерації [12, с. 215].

Грушевський вважав, що земля повинна бути передана спеціально створеним земельним комітетам і при цьому він підтримував широке селянське самоврядування. Михайло Сергійович загалом розділяв інтереси селянства: «Загальна ж ситуація була така, що я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту, і занедбання її іншими партіями – їх великою хибою» [16, с. 151].

З недемократичними і несоціалістичними гаслами варто було сидіти вдома і не виходити люди. Про популярність соціалістичних ідей серед українців свідчать, що найбільшою популярністю користувались соціалістичні партії – Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал- демократична робітничка партія, та ТУП змінило назву на Українську партію соціалістів-федералістів. Навіть Українська партія соціалістів-самостійників включала соціалістичні гасла. Політичний клімат української інтелігенції перебував у лівому крилі [37, с. 4]. Однак, соціалізм був незрілим явищем для діячів ЦР, бо воно мало поверховий та неглибокий характер. Це був прояв інтелектуальної моди. Щодо своїх уподобань Грушевський писав, що «права опозиція відчувалась, але не виявляла

активності і здавалось, ніби ліві елементи мали переваги, – той елемент, з котрим я чув себе ближче» [14, с. 114].

С. Плохій так описує Грушевського в цей період: «Тривале й успішне головування Грушевського в Центральній Раді пояснюється його здатністю стояти, принаймні формально, над сутичками українських партій і домовлятися про компроміси. Інша причина його політичного успіху крилася в тому, що коли маси радикалізувалися, він здатен був рухатися разом із ними. З плином часу Грушевський усе лівішав і лівішав, попри застереження давніх друзів із Товариства українських поступовців, їх обурювала його близькість до молодих радикалів із Української партії соціалістів-революціонерів, готових іти набагато далі шляхом соціальних реформ, аніж їхні консервативні попередники, особливо в питаннях переділу землі» [35, с. 84].

Пишучи про важливість селянства у майбутньому України Грушевський згадував що: «кінець-кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і земельна справа – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна народна Україна» [38, с. 9].

Найголовнішими стовпами української автономії Грушевський вважав соціалізм, демократію, основні свободи людини та гідні життєві стандарти. З проголошення права України за Третім Універсалом користуватись власними багатствами, землями та підприємствами, Михайло Сергійович підтримував демобілізацію промисловості, охорону праці, усупільнення галузей продукції та заведення державного контролю над виробництвом і його взаємозв'язку з сільським господарством [12. С. 215]. Про рівність усіх перед законом він писав що: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі

всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання» [38, с. 14].

Грушевський виступав за демократичні принципи організації влади, тому писав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю! «Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою» [38, с. 14].

Михайло Сергійович також був прихильником демократичних виборів: «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив» [38, с. 14].

Третій універсал фактично проголосив Україну самостійною і суверенною державою. В. Верстюк вважає, що під виглядом автономії Грушевський та діячі ЦР розробляли основи державності. 29 жовтня на сьомих зборах ЦР була публічно обговорена ідея проголошення державності та майбутнє проведення Всеукраїнських установчих зборів [38, с. 14]. Наступного дня обговорено Конституцію, а через тиждень вийшла стаття

Грушевського під назвою «Проект української Конституції». Відповідно до статті, Україна в майбутньому це демократична республіка у складі Російської Федеративної Республіки. Всенародні збори України – вищий законодавчий орган, Кабінет міністрів – вища виконавча влада, а вища судова влада – Генеральний суд. До складу УНР входили більшість українських етнічних земель, що перебували у складі Росії. Також згадано про Західну Україну, що перебувала під Австро- Угорщиною, яка мала право приєднатись до УНР. За Конституцією територія України оголошувалась неподільною, з власним правом на самоврядування, а громадяни УНР отримували широкі політичні права і свободи [40, с. 928-930]. Про розбудову атрибутів української державності свідчать закони у грудні 1917 р. про державний герб України, новий адміністративно-територіальний поділ та проект українських грошей.

Л. Винар назвав Грушевського головним будівничим нації та УНР. Він підкреслював те, що Грушевський пов'язував державотворчий період 1917-1918 років з попередніми періодами державності України [6, с. 195]. 17 грудні 1918 – закриваючи Восьмі загальні Збори ЦР – Грушевський назвав ЦР найвищим революційним органом самостійної незалежної Української Республіки, фактично визнавши, що після Третього універсалу – УНР стала суверенною республікою: «Ми стояли і стоїмо на принципі федерації, але обставини склались так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою. Це уже безперечно, і навіть самі уперті та неприхильні до нас люди з цим не сперечаються. [...] Ми не якась нова і молода республіка, як нас часто називають, бо ми тільки відновляємо свою стару державність, з скасуванням якої ніколи не мирились» [38, с. 15].

Серед істориків панувала думка, що соціаліст Грушевський повністю відмовлявся від війська як державної ознаки України. В період лютневих-березневих подій він ще казав що «...військо вже і так було втомлене і нездатне битися далі під будь яким прапором і гаслом...вони мусять бути або

цілковиті невігласи, або злобно упереджені брехуни» [15, с. 125]. Однак, у своїх споминах він прекрасно розуміє важливість війська при творенні автономії. Він пише, що «були сею справою заінтересовані і прегарно розуміли, що формування української армії на Україні само собою рішило б усі питання української автономії, національних свобод..., тільки на се не було ніякої можливості» [15, с. 125].

В той самий час Грушевський пише, що наявність української армії не вирішило б тогочасних проблем несвідомого українського суспільства. Більшість українців не усвідомлювали, що вони є частиною однієї нації, яка має право на політичну автономію чи незалежність. Грушевський вважав, що українська армія не стала б вирішальним чинником для побудови автономії: «...і я і інші відповідальні провідники Ц. ради, використовуючи всі ті військові декларації, маніфестації, явки, привітання, наради і т. д. як декоративний, емоціональний елемент реальності українських побажань і настроїв рішучо виключали з наших тактичних рахунків військовість даного моменту як реальну базу, на котрій що-небудь можна було б оперти» [15, с. 125].

Однак Грушевський вважав, що українські солдати, були найбільш усвідомленою частиною українського суспільства. Він писав, що «існування діяльності українського генерального військового комітету, військові з'їзди, організація військових українським громад, що все се підіймає боєздатність українського вояцтва, яке може на своїх плечах винести дальшу війну – тимчасом як великоруські частини розкладаються безповоротно, і їх нема вже чим гальванізувати, тимчасом як над українським вояцтво ще має власть національне гасло, боротьба за волю України» [15, с. 125].

Після невдалого більшовицького перевороту в Києві 12 грудня, їм стало зрозуміло, що УНР може бути підкорена тільки воєнним шляхом. Таким чином, у першій половині січня було захоплено Лівобережну Україну, а з 18 січня розпочався похід на Київ. Однак, доля УНР вирішувалась на той

час в Брест- Литовську, де велись перемовини послів УНР з країнами Четвертного Союзу.

У розпалі війни УНР з більшовиками, у Михайла Сергійовича безумовно відбулась зміна поглядів на майбутнє УНР у питаннях автономії та федерації. Насамперед це особисто пов'язано зі спаленням будинку Грушевських під час артилерійського обстрілу військами більшовиків. З цього приводу Михайло Сергійович писав: «Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким находом...І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька день померла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна, як і я стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись у сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди» [10, с. 51-54].

Внаслідок перемовин 8 лютого було підписано договір, за яким було визнано незалежність України, проголошену в Четвертому Універсалі. УНР зобов'язувалась постачати Німеччину і Австро-Угорщину продовольством, тоді як нові союзники мали надати військову допомогу УНР у вигнанні більшовиків з України.

Поява Універсалу диктувалось необхідністю вести перемовини з Блоком Центральних Держав як рівний з рівний. Тому у ході перемовин 25 січня ЦР проголосила Четвертий Універсал, одним з авторів якого був сам Грушевський. Він наполягав, щоб це було зроблено ЦР, а не Українськими конституційними зборами, які було затверджено раніше. Відтак з цього моменту Грушевський нарешті розмежовував українську та російську революції.

Л. Винар вважав, що в основі УНР було поставлено народовладдя з усіма атрибутами демократичної держави, а федералізм вважався тоді тією державницькою концепцією, яка віддзеркалювала самостійність і незалежність української нації. І саме в цьому історіософічно-ідеологічному контексті слід розглядати державне самовизначення української нації шляхом проголошення державної незалежності чотирма універсалами УЦР.

Грушевський завжди наголошував на факті відновлення української державності, а не на її створенні: «Українська Народна Республіка, ставши наново державою самостійною, незалежною, мусіла вибрати собі й державний герб. А що вона була вже давніше державою і тільки відновила тепер своє державне буття, якого позбавило було її московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутися до тих старих державних знаків чи гербів, як вживались нею за старих часів» [6, с. 196].

Л. Винар надав високу оцінку діяльності Грушевського: «...що починаючи від Богдана Хмельницького – творця козацько-гетьманської держав – на протязі понад 270-літнього історичного розвитку, Михайло Грушевський і Центральна Рада були єдині, які допровадили державний постулат української нації до його реалізації, проголосивши повну самостійність і незалежність України 1918 року. До Грушевського і ЦР нікому з державних діячів, донині українській політичній течії або партії зреалізувати це не вдалось» [6, с. 196].

Незважаючи на те, що останній універсал проголошував самостійність України, Грушевський не зрікався ідеї федерації. Його проголошення, можна вважати як потреба моменту, так і еволюцією поглядів Грушевського на державне будівництво України. Грушевський дійшов висновку, що для здобуття омріяної федерації потрібно стати самостійною державою.

Потреба вести перемовини як незалежна держава з іншими державами, для того щоб заключити повноцінний юридичний договір була

найважливішою. Іншою потребою моменту було, те що Грушевський зрозумів, що компромісу з російськими більшовиками досягнути ніколи не вдасться, зважаючи на їхню непоступливість та неприйняття існування самостійної України.

З проголошенням незалежності УНР Михайло Сергійович так відгукнувся про нещирих федералістів: «Але в даний момент коли всякі неприхильні, або й просто ворожі українству елементи й сили, всякі оборонці єдності і неподільності Російської держави, перекрашуючись в захистний колір федералізму, чіпались федералізму тільки для того, щоб гальмувати далі свободний розвій українського державного й економічного будівництва...» [23, с. 45].

Не дивлячись на загальні умови миру, конкретних деталей не було визначено. При перших звітках про заключення договору Михайло Сергійович так написав про свої враження: «Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах» [23, с. 47]. Однак, коли голова української делегації Севрюк сказав його про справжні умови миру Грушевський розплакався.

До мирного договору вів довгий та складний шлях. Лише з проголошенням УНР, Грушевський та діячі ЦР почали займатись вирішенням проблеми війни з Центральними Державами. УНР фактично отримала в спадок фронт з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Перед жовтневим переворотом, діячі ЦР не мали можливості укласти ніяких сепаратних договорів про вихід з війни, зважаючи на розташування величезної кількості російських дивізій по лінії фронту. Передчасний договір міг би розвернути російські армії або додому, тим самим розваливши фронт, або ж на саму ЦР у Київ, знищивши політичну основу українського руху.

Пронімецької орієнтація пояснюється особливостями еволюції

політичного світогляду Грушевського в той невизначений період, невизнанням державами Антанти української справи, відмовою в організації допомоги в боротьбі з більшовизмом та успішним наступом німецької армії на Східному фронті. Зазначені фактори спонукали Грушевського ще на початку 1918 р. до роздумів про укладення миру між УНР та Німеччиною з надією отримати військову і міжнародну підтримку в боротьбі проти більшовицької Росії [23, с. 75].

Грушевський хотів укладення загального миру в світі, а тим часом воєнною стратегією ЦР було тримати фронт проти можливого німецького наступу на Україну [42, с. 7]. Грушевський не мав довіри до німців та австрійців. Він розумів, що важіль перемоги рухається на користь Антанти. Однак, саме невизнання державами Антанти УНР та швидке просування більшовиків на території України штовхало Грушевського та діячів ЦР до перемовин з Четвертим блоком.

Г. Корольов вважає, що для Грушевського німці стали «духовно і культурно близькими» лише в результаті відмови більшовиків розглядати Центральну Раду як легітимну владу в Україні, тим самим ставлячи під сумнів політичне майбутнє її голови. Ідея самостійності в розумінні Грушевського залишалася другорядною у системі його політичних переконань, навіть після переорієнтації у бік Заходу, ідея федералізму залишалась першочерговою для нього: «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, – писав учений, – федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно» – першим кроком до такої федерації Грушевський вважав економічне і культурне співробітництво між народами Чорного моря [23, с. 76].

18 лютого німецькі та австро-угорські війська вступили на територію України. На початку березня було звільнено Київ, а до кінця квітня майже вся Україна. Цих подій вистачило ворогам Грушевського для звинувачення

його у приведенні німців в Україну. Грушевський визнавав, що відразу ж німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні, і звинувачував ті українські групи, які хочуть скористатись ситуацією, аби скинути соціалістичний уряд, позбутись есерівської більшості та знищити соціалістичні закони ЦР [33, с. 47].

Я. Пиріг вважає, що Грушевський не хотів мати прямого спілкування з представники німецько-австрійського командування, тому що не вважав проблему вирішення перебування цих військ в Україні своїм завданням [33, с. 51-52]. Він навіть відмовив у прийомі генералу Гренеру, який був начальником штабу групи «Київ», відіславши його до своїх заступників. Грушевський розумів весь трагізм ситуації в яку потрапила УНР з Брестським договором, але вважав своїм козирем те, що лише від ЦР залежить поставки продовольства до нових союзників. В цей період Грушевський тримав вельми пасивну позицію щодо відносин з Центральними Державами, і цим спеціально не займався, перекладаючи обов'язок на Генеральний Секретаріат. Знову ж таки банально не були прописані умови перебування цих військ. Німці бачили, що ЦР не в змозі навести порядок на території України, а відтак стабільно постачати життєво важливе продовольство для німців. Як казали самі діячі ЦР: «ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР» [23, с. 76].

Німці зрозуміли, що Грушевський та ЦР не мають реального впливу та контролю над ситуацією в Україні. Соціалістичні експерименти ЦР не подобались німцям, а особливо позиції Грушевського щодо земельної реформи, за якою німці б залишились з нічим. А відтак, зрозуміли що навести порядок могли тільки вони. Уже з березня відбувається втручання німців у внутрішні справи України. Грушевський, Голубович та Ковалевський зустрічаються з німецьким послом в Україні Муммом, де обговорювалось про дедалі частіші втручання німців у внутрішні справи

УНР [29, с. 4].

Німці ще намагались уникнути заміну уряду в Україні. Для цього було відправлене посольство до УНР, яке намагалось переконати Грушевського в утопічності соціалістичних реформ. Мумм зустрів Грушевського та Голубовича з німцями-економістами Мельхіором і Відфельдом. Перемовини ні до чого не призвели, а Грушевський залишився при своїй позиції. З цього приводу німецький посол писав що: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе» [29, с. 4]. Скоріше всього Грушевський вважав, що ратифікація мирного договору вирішить проблему фактичної окупації УНР німецько- австрійськими військами. 17 березня договір був ратифікований та після його ухвалення Грушевський писав: «Я щасливий констатувати, що УЦР сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій – досягнений» [33, с. 55].

Грушевський по другому приїзді до Києва відновив активну політичну діяльність. Він працював над законопроектами про Головну економічну раду, над основами формування Української армії, тимчасовим бюджетом, законом про недоторканість особи членів ЦР, законом про громадянство УНР. В цей період були затверджені Статут Київського художньо-промислового і наукового музеїв, законопроект про заснування Української Національної бібліотеки, а 27 квітня – резолюція про створення Українського державного університету.

Грушевський та діячі ЦР не усвідомлювали реальності конфлікту з німцями та розраховували, що підписання економічного договору з ними вирішить всі проблеми. Тому водночас з державотворчою діяльністю Грушевського, ЦР та Кабінету Міністрів, німці вели свою лінію розбудови України. 6 квітня видано наказ фельдмаршала Ейхгорна, головнокомандувача військ групи «Київ», про початок посівної кампанії без

узгодження з ЦР. З цього приводу Грушевський зібрав засідання ЦР, де обговорювалось все більш нахабніше хазяйнування німців в Україні [29, с. 4-5].

Грушевський запропонував новий адміністративний поділ УНР. Замість губерній та повітів – землі, які були би більшими від повітів, але меншими від губерній. Землі мали б служити округами при виборах до Українських народних Зборів (майбутнього парламенту). В землях розвивалось б громадське самоврядування, як було прописано в проекті Конституції УНР. Грушевський хотів будувати місцеву владу в УНР на основі широкої децентралізації, залишаючи Раді Народних міністрів лише ті справи, які стосуються загальнодержавного значення [13, с. 99]. Землі мали би бути рівними по населенню, приблизно мільйон на землю, і він хотів бачити, щоб кожна земля мала можливість налагодити своє дорожнє сполучення, сільське господарство та промисловість. Також для нього було важливим розвивати культурно-освітні осередки – середні та вищі школи, музеї, театри.

В майбутній Україні він вбачав розбудження усіх громадських сил та залучення їх на громадську службу, Михайло Сергійович вірив, що: «власне воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильнім напруженні самоуправного будівництва в невеликих округах, перейнятих гарячим прив'язанням до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних добутків, – осягнених не виторгуванням з центру асигнаціями, не присланими з міністерств урядовцями, а здобутих власними заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадськими вибранцями» [13, с. 99-100].

Реагуючи на дедалі частіше втручанням німецьких військових у внутрішні справи УНР, Ковалевський писав: «Це був історик в повному значенні цього слова. Сучасні події його живо інтересували, і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Але він ніколи не давав себе вибити з рівноваги і

надавав цим біжучим подіям відносного значення. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилево програє той чи інший бій. [...] Михайло Грушевський надавав особливого значення соціальним постулатам українського народу і категорично протиставляв політиці компромісів у цій справі. Особливо в питанні аграрної реформи він був послідовним прихильником націоналізації землі і від цієї думки не відрікався навіть тоді, коли генерал Гренер обіцяв за ціну поступок в аграрній справі далі підтримувати уряд Української Центральної Ради і не робити гетьманського перевороту. У внутрішньо українських справах Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії» [3, с. 4].

Якщо лише перераховувати законодавчі акти ЦР, то й наглядно побачимо всі необхідні державні атрибути демократичної держави. Чотири універсали, закон про національно-персональну автономію національних меншин в Україні, закон про громадянство, про генеральний суд, про утворення війська, про випуск кредитових білетів, земельний Закон ЦР, міжнародні договори та інші державні акти та Конституція УНР 29 квітня 1918 р. Грушевський безпосередньо працював над розробкою вищезгаданих проектів.

23 квітня до Києва прибуває телеграма від Людендорфа до Гренера про свободу німців дій щодо ЦР аж до її повалення. Відтак був остаточно визначений курс німців щодо розпуску ЦР. 24 квітня відбулась зустріч Гренера з Скоропадським, де домовлено про умови гетьманського перевороту. Задля сприяння перевороту 25 квітня запроваджено німецько-польові суди в Україні й заборонено мітинги та збори. Також обмежено свободу слова та друку через формальне викрадення банкіра Абрама Доброго, який обслуговував німецькі війська в Україні, налагодивши організацію закупівлі продовольства для них. Саме цей, насправді

спланований, інцидент використали для обшуків в ЦР [29, с. 6-7].

Уже 26-27 квітня роззброєно Першу дивізію сірожупанників, сформованої з колишніх українських військовополонених. А дата повалення ЦР призначена на 28-29 квітня, коли проводилась селянська демонстрація проти аграрної політики УНР, як всеукраїнський з'їзд хліборобів-власників. 28 квітня о пів на четверту виступи в ЦР перервав караул німецьких солдатів, які оточили будинок музею і увірвались до залу із криками «Hände hoch». Не виконали команди лише Грушевський та Порш [3, с. 7]. Було проведено обшук в кімнаті Михайла Сергійовича, який тимчасово оселився в будинку парламенту. Штольценберг прийшов до Грушевського із поясненнями, що причиною обшуку стали викрадення банкіра Доброго і причетність членів уряду УНР до цього. Фактично відбулася генеральна репетиція державного перевороту [29, с. 8].

29 квітня відбулося засідання Малої Ради як останнє засідання ЦР. ЦР відправила делегацію до Мумма за яким уряд Голубовича був готовий піти у відставку, а ЦР – переглянути земельний закон. Він відповів: «Zu spät». Незважаючи на німецькі приготування щодо повалення УНР, в ЦР 29 квітня було розглянуто Конституцію УНР, а після трьох читань з незначними правками «Статут про Державний устрій, права і вольності УНР» був прийнятий як «заповіт без якого ЦР не могла зійти з політичної арени» [3, с. 8].

Грушевський охарактеризував добу ЦР в історії України: «Це була історична доба довжиною в 14 місяців, котрих кращих і трагічніших мабуть не було і не буде в життю нашого народу» [3, с. 17]. «За короткий час Центральна Рада кардинально змінила українську політичну сцену, а як наслідок – і політичну сцену колишньої Російської імперії» – пише С. Плохій [35, с. 95].

Л. Винар вважає, що саме конституція УНР віддзеркалила тодішні

державницькі концепції Грушевського і його сподвижників. Вона, як і Четвертий Універсал ЦР, стала фундаментом, на якому розбудовувались пізніші державотворчі концепції української нації, яка пов'язує себе з демократичними основами УНР [6, с. 199].

З сучасного погляду, найбільшими прорахунками та помилками Грушевського та активних діячів ЦР стало неспроможність захистити УНР від більшовиків через непослідовні та половинчасті реформи у військовій та аграрній сферах. Також відсутність детально прописаних пунктів Брестського мирного договору з німцями та відсутність української армії, на яку б зважали німці, призвели до фактичної окупації території УНР новими союзниками.

Мабуть найголовніший прорахунок Грушевського та ЦР стосувався розбудови української армії, яка могла б дати відсіч більшовикам. Якби Грушевський слідував своїй же воєнній стратегії будь-якими засобами протримати фронт з німцями та австро-угорцями до укладення загального миру в світі, до якого залишалось менш ніж один рік, УНР мала б шанс на існування та історія розвивалась би в зовсім іншому напрямку. Однак, цього всього Грушевський та діячі ЦР передбачити не могли.

Від суперників Грушевського лунали звинувачення, що він був поганим політиком, який був неспроможним захистити УНР від більшовиків. Його звинувачували за запрошення німецьких військ та за пасивну протидію гетьманському перевороту [32, с. 4]. Проте, Грушевський був найбільш підготовлений до державного будівництва, бо знав ментальні риси українського народу впродовж історії. В. Солдатенко пише, що недоліками керівництва ЦР були відсутність достатнього політичного досвіду Грушевського, політичної волі, наполегливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства, натомість у нього були надмірна інтелігентність та академізм [38, с. 6].

Таку скромну оцінку своєї ролі дає сам Михайло Сергійович: «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми – а так мусіло бути в міру того, як приходилось вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роля була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами. Рішала у всяких справах більшість, а вся екзекутивна власть була в руках Гол. Секретаріату» [38, с. 6].

Однак, він був найвпливовішим діячем в ЦР, так як його позиція визначала спрямованість зміст схвалюваних документів. Його ніколи не переобирали чи не розглядали можливість заміни. В. Солдатенко вважає, що вплив Грушевського на ЦР був майже абсолютний, але він не використав своє становище лідера, щоб скористуватись своїми повноваженнями. Після гетьманського перевороту Грушевський відійшов від української політики та активної політичної діяльності і перебував в Києві інкогніто [31, с. 5].

Отже, для Грушевського було характерно відчувати потреби часу і тому за його сприяння було проголошено УНР за Третій Універсалом і розпочато низку реформ для розбудови новопосталої держави. Однак, війна з більшовиками перервала багато процесів, спонукаючи Грушевського швидко знайти вихід з надзвичайно складної ситуації. Такий вихід було знайдено в підписанні Брест-Литовського мирного договору, за яким Грушевський розраховував відновити державотворчий процес в Україні. Четвертим універсалом було проголошено незалежність УНР. В цей час Грушевський проходить процес еволюції своїх поглядів на автономію та федерацію. Було розвіяно всілякі ілюзії щодо компромісу з більшовиками. А незалежність

України почала розглядатись як необхідна умова для майбутньої федерації.

Розуміючи трагізм в який була втягнута Україна після приходу німецьких та австро-угорських військ, Грушевський продовжував активну діяльність, працюючи над новими проектами та проводячи реформи задля зміцнення української державності. Грушевський вважав, що козиром ЦР є продовольство, здатне задовольнити й водночас стримати німецькі апетити. Однак, німці побачили безпорадність ЦР у наведенні порядку в Україні, і вже з березня почали втручатись у внутрішні справи України. Лише після гетьманського перевороту Михайло Сергійович відійшов від активної політичної діяльності.

Отже, по приїзді до Києва, Грушевського вже було обрано главою ЦР, що відразу засвідчило його авторитет і лідерство в українському русі. Він зорієнтувався у важливості моменту і обрав курс ЦР на автономію України. Своєю діяльністю він укріплював позиції ЦР легітимізуючи її всеукраїнськими з'їздами, організатором яких він поставав. Після відмови ТУ визнати автономію України Грушевський зрозумів що потрібно власними зусиллями будувати автономію, що засвідчив Перший Універсал. Незважаючи на Другий Універсал, який вважався як поступка ТУ більшістю і як перемога української дипломатії меншістю, Грушевський продовжував справу автономії та федерації. З проголошенням УНР, Грушевський став завзятіше будувати фундамент української державності. З бурхливим періодом більшовицько-української війни та німецько-австрійської окупації, Грушевський не відходив від політичної активності й надалі тримав курс на розбудови української державності всупереч усім несприятливим обставинам. Маючи великий вплив у ЦР та авторитет серед українців, Грушевський безпосередньо впливав на хід української революції. Однак, він не зміг використати свої повноваження повною мірою в цілях, яких ставила ЦР та особисто Грушевський. Лише гетьманський переворот змусив Грушевського відійти від активної політичної діяльності.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО

3.1 Політичний проєкт автономної України в демократичній федерації: ідейні засади.

Грушевський та діячі ЦР з початком Української революції стояли на політичній платформі автономії України та її федерації у складі Російської демократичної республіки. Це визначало курс ЦР від весни 1917 до проголошення Четвертого Універсалу у січні 1918, в той час як ідея федеративного об'єднання завжди супроводжувала Михайло Сергійовича.

У статті «Повороту нема» було висвітлено одні з перших позицій Грушевського на проблему української автономії. Ця стаття стала реакцією на промову глави Тимчасового Уряду князя Георгія Львова, який вірив, що надання лише національно-культурницької автономії розв'яже національне питання в Росії [38, с. 6]. Стаття оповідає нам про те, що питання української автономності на демократичних засадах з міцним забезпеченням національних меншостей в складі Російській федеративній республіці – це традиція, яка тягнеться від Кирило-Мефодіївського братства аж до того часу, коли була опублікована ця стаття.

Грушевський стверджував, що українці вже не задовольняють свої потреби в рамках лише культурно-національної автономії: «З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право – або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу» [38, с. 8]. Грушевський визначив українську автономію як мінімум українських прагнень.

Всупереч радикальності ідеї незалежності України, Грушевський здається пише про її, щоб подражнити ТУ в Петербурзі, тим самим

переконуючи їх у раціональності української автономії. На підтвердження цього аргументу свідчать наступні рядки: «Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи розгорнеться він з хвилиною, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці? З цим треба великої обережності. Це повинно бути ясне керівникам Російської держави» [38, с. 14].

Стаття «Якої ми хочемо автономії і федерації» стала одна з найпопулярніших серед українців, розійшовшись у 70 тисячах примірників. Стаття стала політичним кредом революції. Грушевський переконливо доводив, чому автономія для України є найбільш придатним типом державного організму. Грушевський виклав своє розуміння автономії, національно-територіальної автономії та федерації. Для нього автономія – це право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю [10, с. 144]. Широка політична автономія – найширші права країни самій порядкувати свої справи й рішати про себе, хоч і не маючи державної незалежності та входячи в склад іншої держави. З цією брошурою ідея автономії стала невід’ємною частиною політичної думки українців в той період.

Грушевський приділяє велику увагу етнічним українським землям, коли це стосується питання територіальних меж автономії. В статті йдеться мова, що: «Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання об’єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія, – перезиваючи усі етнічні землі, він продовжує, – так утвориться територія, де українська людність становить більшість, у городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю доохресної території» [10, с. 144].

Він вважає, що українська автономія має бути організована на принципах широкого демократичного громадського самоврядування.

Автономія для Грушевського, це повноцінна суверенна держава, де лише функції зовнішньої політики передавались в структури федеративної держави. Таким чином автономна держава в своїх повноваженнях мала б повний контроль над внутрішньою політикою: «Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утверджувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [10, с. 145].

Найвищим органом автономної України Грушевський називає Український Сойм, який би порядкував внутрішньою політикою на території етнографічних меж України. Сойм розглядався як законодавчий орган, який би також організовував Раду Міністрів як виконавчий орган автономії. Незважаючи на федеративний зв'язок такої автономії, за його переконаннями, Україна мала б право зовнішньої політики при захисті своїх територіальних інтересів, однак загальне право оголошення війни і миру передавалось би федеративним органам влади.

При окресленні обов'язків автономної України перед федерацією, він вважав, що: «Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорційно до її людности й людности всієї російської республіки. Оце, розуміється, коли говориться, що ми хочемо, національно-територіальної автономії України, широкої, політичної й демократичної» [10, с. 145].

Грушевський продовжує переконувати у користі проекту автономії, наголошуючи на тому, що: «З національного погляду дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть господарями в себе: вони матимуть змогу вільно задовольняти свої національні потреби в громадському самоврядуванні, в своїм соймі в своїх установах. Забезпечивши права меншим народностям своєї землі, не маючи

наміру панувати над ними чи обмежувати їх у чімсь, а навпаки, уділяючи і їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть змогу по справедливості обертати головну масу засобів свого краю на задоволення потреб свого народу» [10, с. 145].

Грушевський також переконує у вигоді республіканського та федеративного типу демократичної держави для України: «Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входить автономна Україна, була федеративною, демократичною республікою...Ця республіка має бути демократична. Як устрій автономії України, так і устрій всієї держави має бути спертий на рівності всіх громадян...Як органи місцевого самоврядування і автономного представництва, так і законодавчі органи республіки повинні виходити з народного вибору загальним, рівним, тайним і безпосереднім голосуванням. Не має бути під якоюсь укритою формою дано якимсь верствам більше впливу й участі у виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути однакове чоловікам і жінкам і починатись від молодого віку, не далі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала голос в представниці, повинен бути даний голос і меншостям через пропорціональне представництво. Але – республіка повинна бути, крім того, й федеративна, а не централістична... Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономно організацією України, і того самого бажаємо й іншим народам і областям... Маємо для неї взірці в федеративних республіках швейцарській, північно-американській і інших» [10, с. 149].

Ідея автономії України стала вмиль неактуальною та й загалом непотрібною після подій українсько-більшовицькою війни від грудня 1917 р. Потреба автономії зникла після того як не було ніякої федерації, до якої би ввійшла така українська автономна держава. Грушевський та діячі ЦР почали просувати політичну платформу незалежності України. Олександр Оглоблин стверджував, що Грушевським керували дві ідеї в його громадсько-політичній діяльності: перша – ідея народництва, друга – федералізму [35,

с. 278]. Навіть із розгортанням більшовицько-української війни, коли ідея Російської федерації відпала сама собою, Грушевський називав федералістичну традицією провідною ідеєю українського національного політичного життя.

Грушевський вважав, що при встановленні федерації, зв'язок між державами-членами федерації має бути непорушним, тому право на вихід із такої федерації повинен бути заборонений. Така союзна держава мала б прерогативу над зовнішньою політикою, організацією військових сил та флоту. Він вважав, що всі повноваження союзної держави і держав-членів федерації мають бути закріпленими в Конституції. До головних повноважень держав-членів входили б повний контроль над своїми внутрішніми справами, тоді як до союзної держави – всі інші [38, с. 20].

Обґрунтовуючи потребу перебудови Росії у федерацію він наголошував, що: «Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану» [10, с. 148].

Федералізм Грушевського не знайшов підтримки серед країн колишньої Російської імперії. На «Ноту Генерального Секретаріату», що була розіслана країнам колишньої імперії, відгукнулась лише Кубань. Останній чинник з більшовицько-українською війною спричинили кризу ідей федералізму Грушевського і змусило його задуматись про якісь альтернативи. Федералізм був одним з фундаментів, на якому формувались

політичні погляди Михайла Сергійовича. Від федералізму він не відмовлявся, вбачаючи у ньому політичну формацію майбутнього.

Погляди Грушевського на федеративну побудову держави еволюціонують з часом. Спочатку він вбачав федеративну перебудову Росії як союзу рівноправних держав, де центральний орган федерації, обраний з усіх держав-членів федерації, має повноваження зовнішньої політики. Згодом у Грушевського виникає ідея Європейської федерації, вбачаючи у такій формації політичне майбутнє європейських державі [38, с. 22]. Більшовицько-українська війна спричинила крах ідей про федерацію з Росією. Проголошення Четвертого універсалу – а відтак незалежності УНР та подальше зближення з країнами Четвертого союзу зумовили появу альтернативних шляхів до створення федерації.

У статті «Кінець московської орієнтації» назва говорить сама за себе. «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що згоріло в моїм кабінеті, це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства» – писав Грушевський [10, с. 58]. Фактично ця стаття є політичною сповіддю Михайла Сергійовича, який визнав помилковість орієнтації УНР на Росію.

Грушевський вважав, що війна, яку почали більшовики в Україні, всупереч звірствам, дала позитивний моральний ефект для українців. Більшовики показали свою справжню сутність і наміри в Україні. Ця війна порвала зв'язки українців зі своїм минулими сподіваннями на автономію України в складі Росії, що не давало поступові незалежницьких ідей серед українців: «Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли чийх небудь очач зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так сказати, зняла з Московщини право «особо благопрятсвуетой» нації й дала почуття права керуватись в своїх відносинах до неї єдино добром

українського народу, а не якимсь інтересом спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що. Я вважаю, таке визволення від песького обов'язку супроти Московщини незвичайно важним і цінним» [10, с. 59].

Коли з орієнтацією на Москву, як здавалось, було покінчено, Грушевський писав: «Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, Україна може з новою силою. З новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом» – відтак він формує альтернативне бачення майбутнього України у системі федерації із державами Західної Європи.

У статті «Наша західня орієнтація» Грушевський оповідає про зв'язок України із Заходом крізь призму історії. Він обґрунтовує близькість України до західноєвропейської цивілізації чим до східної, до якої належить Росія. Україну він розглядає як частину загальноєвропейського простору [10, с. 61-64]. Тим самим, здається, що Михайло Сергійович зробив своєрідне виправдання для вибору Німеччини та Австро-Угорщини як союзників України.

У статті «Орієнтація чорноморська» Михайло Сергійович писав, що Чорне море нерозривно пов'язано із зовнішньополітичним вектором українських державних утворень. Також повторює аргументацію попередньої статті про історичний зв'язок України із Західною Європою, і власне, наголошує, що цей зв'язок розірвано Росією.

У статті «Нові перспективи» він ще раз наголошує на потребу Україні слідувати західноєвропейську та чорноморську політичну, соціально-економічну та культурну орієнтацію. Він писав: «Але, коли школою для нас мусять бути ці краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, що як і Україна, вирости у впливах чи зв'язках східної культури, – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнорідних культурних і

політичних взаємини» [10, с. 69-76].

Навіть в нових умовах після проголошення Четвертого Універсалу, а відтак – незалежності України, Грушевський вважав, що питання взаємовідносин України та Росії найкраще вирішаться за умови входження обох республік як рівноправних членів до складу світової європейської федерації. «У відносинах до Росії, – зазначає Михайло Сергійович, – Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною – вони можуть об'єднатися тільки у вищій організації, як дві рівнорядні одиниці» [10, с. 76].

Грушевський, коли вперше висвітлив свою ідею про світову федерацію, її створення він бачив наступним таким-чином: «Тільки – маючи на меті завсігди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною і культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря» [10, с. 76].

Грушевський відтак знайшов альтернативу Російській федерації – федерації країн Чорного моря. Він вбачав у цьому хороший політичний проект: «Тісно зв'язавшись між собою, ці чорноморські краї можуть створити незвичайну багато, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на цій базі велась власними засобами» [10, с. 68].

Отже, М. Грушевський та діячі ЦР стояли на платформі української автономії відразу ж після Лютневої революції. Грушевський розглядав потенційну українську автономну державу у складі федерації як майбутнє

України. Політичну автономію він розумів як право країни самим керувати всіма своїми внутрішніми справами, лише віддаючи прерогативу зовнішньої політики, формування війська та флоту повноваженням федеративним органам.

Ідея автономії зазнала краху з більшовицько-українською війною, тоді як принцип федералізму завжди супроводжував Грушевського. Він завжди бачив Україну у складі якоїсь федерації, так як вбачав у ній політичну формацію майбутнього. З кризою ідеї української автономії у складі Росії, Грушевський почав шукати альтернативи іншим федеративним об'єднанням. Він знайшов її у орієнтації України на Західну Європу та країн Чорного моря. З чорноморською орієнтацією Грушевський вбачав об'єднання держав чорноморського басейну в федерацію як крок до загальноєвропейської федерації, а це в свою чергу як крок до федерації світової. З самого початку він вважав що створення Російської демократичної федеративної держави зумовить політичну перебудову світу на федеративні засади.

3.2 Державотворчі ідеї М. Грушевського.

Грушевський був народником і тому вважав, що лише сформована українська нація буде здатна створити українську незалежну державу, а не навпаки. Для нього сутність народницького світогляду – це ідея пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Шлях до побудови незалежної України розглядався як еволюційний процес. Він вважав, що українська нація стане фундаментом для української незалежності. На 1917 р. такого фундаменту не існувало. Тому заклики про незалежність вважались нерациональними та певною мірою неадекватними. Український рух на початку весни 1917 року, на думку Грушевського, був слабкий: «...певну розпорошеність, розгубленість і хаотичність українського громадянства, що по довгій латергії тільки що переходила стадії консолідації» [14, с. 147]. Грушевський вважав що гасла незалежності не відповідають політичній та національній усвідомленості українського народу, тому він писав: «Ми

вважали небезпечними український націоналізм з гаслами «Україна для українців», «Самостійна Україна», обґрунтовуючи тим, що недоросла ще Україна» [14, с. 147]. Грушевський зазначав, що перші гучні заклики до незалежності, які прозвучали в «Ukraina irredenta» Бачинського та «Самостійній Україні» РУП, були сприйняті ним з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійного яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри» [8, с. 278].

Проте державні ознаки України почали проявлятися зі створенням самої ЦР. Відтак розпочався тривалий процес будівництва державного організму. Поглиблювало цей процес подальше створення уряду – Генерального Секретаріату, організація влади ЦР у регіонах України з Другим Універсалом та Тимчасовою Інструкцією та територіальна юрисдикція ЦР і ГС над українськими губерніями крім півдня та сходу.

Події листопада-грудня 1917 року що були пов'язані з більшовицьким переворотом у Петрограді та більшовицько-українською війною змусили Грушевського та ЦР змінити політичну стратегію. Війна дала поштовх українцям задуматись про потребу власної самостійності. Тому проголошення Четвертого Універсалу, а відтак незалежності України обґрунтовувалось потребою моменту для боротьби з більшовиками та заключення мирного договору з Четвертними державами як рівний з рівний.

Чотири універсали, закон про національно-персональну автономію національних меншин в Україні, закон про громадянство, про генеральний суд, про утворення війська, про випуск кредитових білетів, земельний Закон ЦР, міжнародні договори та інші державні акти та Конституція УНР 29 квітня 1918 р. окреслюють існування повноцінної держави зі всіма необхідними атрибутами. З весни 1917 – до весни 1918 року Грушевський та ЦР закладала фундамент української державності.

З безпосередньою участю Грушевського було підготовлено і задекларовано Четвертий Універсал, який проголошував Україну «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною

Державою Українського Народу». Було заявлено, що «власть у ній буде належати тільки народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу...» [13, с. 215-217].

Грушевський стоячи на роздоріжжі між незалежністю та федерацією не зміг довести жодну справу до кінця: «З прикрістю доводиться констатувати, що, будучи соціалістом за світоглядом, Грушевський замість втілення в життя реальної нагоди відродження незалежної Української держави взяв на себе виконання непосильного і, як засвідчує сьогодні, непотрібного та неможливого завдання – перебудувати Росію в демократичну федеративну державу на європейських засадах» – пишуть у своїй праці Л. Казакова, Р. Хлевний та П. Галда [8, с. 279].

Для Грушевського соціалістичний тип держави був найбільш придатний для незалежної України: «Будуючи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!» [38, с. 18].

Стаття «Великий обов'язок», що написана 14 січня, була присвячена причинам появи Четвертого універсалу. Попри проголошення незалежності, Грушевський залишався прихильником федерації: «Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремленою державою. Як довго вона пробуде на цій становищі, себто – як скоро з'явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв'язок з іншими республіками, цього в цій хвилі не може напевно сказати ніхто: може це буде дуже скоро, а може й простягнеться цей час, коли українська республіка буде керуватись виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу і краю» [13. С. 61]. Михайло

Сергійович так пояснював причину такого історичного моменту як проголошення незалежності для України: «Для забезпечення нашої волі й долі в цей гострий момент, для переведення миру і захисту нашого краю від напасників наш уряд мусить мати повну свободу діяльності, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки. Що виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розгорнути всі свої сили, людина мусить стати відокремленою, незв'язаною ніким, і так само народ» [13, с. 62].

Грушевський писав, що потрібно розраховувати лише на власні сили у боротьбі з більшовицьким наступом, і не надіятись на руку допомоги від інших: «Треба відкинути ілюзії, мов би то ми на когось можемо опиратись, мов би хтось стоїть за нами – якийсь «єдиний фронт», якась солідарність народів і країв «колишньої російської держави», коли в дійсності нічого того нема, а властиво, навпаки, – останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля». Михайло Сергійович вважає, що незалежність України стане консолідуючим фактором для всіх українців і «проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державности й нашого соціального будівництва, якого жде від нас наш робочий народ» [13, с. 62].

У статті «Українська самостійність і її історична необхідність», Грушевський обґрунтовував історичну необхідність зміни державної політики УНР та перехід на позиції самостійництва. Грушевський писав, що УНР повинна виступати як незалежна держава задля заключення мирного договору з державами, з якими вона фактично перебуває у стані війни. Також він зазначив, що є величезна потреба рішучої політики в боротьбі проти більшовиків, які розпочали захоплення України. Грушевський хотів, щоб українці бачили боротьбу УНР та більшовиків як війну двох держав [13, с. 63-64].

Не покидаючи проектів про федерацію, Грушевський почав розглядати незалежність України як проміжний етап до неї. Для того щоб здобути

федерацію, потрібно було відстояти самостійність: «...не розриваючись з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказати, що тепер наше гасло – самостійність і незалежність» [13, с. 64].

У статті «В огні і бурні», він пише про нові можливості, які відкриваються перед незалежною Україною, яка перед тим, завжди залежала від волі ТУ та російського політичного клімату. Михайло Сергійович наголошував, що революція в Україні не розвивалась самостійно, а була тісно пов'язана з російською: «Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла маширувати з конвульсійними рухами і киданням революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція посягнула нас через кров, через руїну, через вогонь» [13, с. 64].

Загальний заклик Грушевського був до об'єднання українців задля збереження самостійності: «Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб рятувати найдорожче в ці моменти: самостійність і незалежність нашого народу. Мусимо згуртуватись коло цієї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратись в тісну й компактну фалангу. Відклавши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту – перед ними мусить відступати все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунку. Всяке ухилення від роботи, від відповідальности, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом – є дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни є недопустимим злочином» [13, с. 65].

Стаття «Мир нашій землі» написана з нагоди підписання Брестського мирного договору. Найбільшу увагу Грушевський звертає на те, що українці завжди прагнули миру. Він розглядав мирний договір великим здобутком

української дипломатії, що сприятиме продовженню українського державотворчого процесу: «Уряд обіцяв добути йому мир, і добув його, не вважаючи на всі труднощі. Мир гідний і почесний, мир демократичний, який Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах» [13, с. 72-73].

Стаття «Повороту не буде» написана відразу після отримання звістки про звільнення Києва від більшовиків 2 березня 1918 року. Головна мета статті полягала у переконанні українського населення, що українське та союзне німецьке військо веде боротьбу проти більшовиків за звільнення УНР. Також Михайло Сергійович наголошує на продовженні соціально-економічного курсу ЦР, викладеному в останніх двох універсалах: «Не тільки демократичні свободи, проголошені нами – свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу важливішими товарами широкого вжитку і таке інше, всі вони залишаються цілими і непорушними. Не може справдитися надія противників цих реформ, що нинішня війна спалить і їх з анархією, з більшовизмом, з уособицю!» [13, с. 74-75].

Варто звернути увагу на долю Українських установчих зборів, вибори яких були призначені на 27 грудня 1917 року. Через більшовицький наступ на територію України їх проведення стало неможливим. Після повернення ЦР до Києва питання знову стало актуальним. Грушевський присвятив цьому статтю «Установчі збори чи парламент?» [13, с. 77-79].

Це була дискусія навколо потреби скликання зборів. Грушевський вважав, що Установчі Збори були потрібні в розпалі революційних подій 1917 року. На березень 1918 р. він вважав, що революція стихала та закінчувалась, і не треба було її затягувати навмисно скликаннями зборів. Він писав, що ЦР зробила все потрібне, що мало би зробити Установчі Збори.

Тому він закликає до якнайшвидшого переходу до конституційного життя. Тому за сприянням Грушевського ЦР прийняла конституцію УНР, хоча і в останній день свого існування, завершивши таким чином процес формування державності в Україні.

Одна з найгостріших проблем з якою стикнулася ЦР була проблема української армії. Попри звинувачення Грушевського у антивійськовому характері держави, в збірці «Підстави великої України» – українська армія розглядалась як один з атрибутів незалежної держави. Він вважав, що саме армія має стати на захисті української демократії та соціалізму: «Але коли держава має стати палядіюмом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то, навпаки, на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цінили сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить у собі ся держава» [13, с. 51].

Після більшовицько-української війни, Грушевський зрозумів, що УНР без армії як тіло без води – неможливе для існування: «Ще далеко перед страшним розвалом війська, яким нам довелось пережити, один із найважливіших моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, – міліційна служба нас не забезпечить від спекуляції на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невеличка, але добре, тверда, дисциплінована армія» [13, с. 51].

Однак, він продовжував, що армія повинна мобільно трансформуватись у міліцію і навпаки, залежно від обставин: «Плян, виробленим нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою, так що без трудностей кожної хвили можна перейти від армейської до міліційної системи» [13, с. 51]. Грушевський вважав, що: «армія добровольців або поліційна, – і підкреслював що на той момент, – Ще довгі часи добра постійна армія буде необхідною для України» [13, с. 51]. Він

писав, що армія має бути: «справою усього громадянства, справа всенародна і все державна» [13, с. 52]. Надалі наголошує на важливості армії в даний момент для того, щоб захистити всі українські цінності: «Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженням, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства, Як постелить воно тут собі, так і виспитися. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від цього залежить уся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури й демократичних і соціальних здобутків трудящих мас» [13, с. 52].

Отже, на початку революції ідея незалежності була радикальною та нерациональною серед членів ЦР. Грушевський вважав, що на 1917 р. не існувало фундаменту, тобто значної кількості українського національно свідомого населення, на якому би будувалась самостійність України. Михайло Сергійович вважав, що лише зріла українська нація зможе досягти незалежності.

З однієї сторони проголошення незалежності УНР в Четвертому Універсалі можна вважати вимогою часу і ситуації в якій перебувала Україна. Війна з більшовиками та прагнення миру спонукали Грушевського та ЦР погодитись перейти на платформу самостійництва. З іншої сторони, можна вважати що процес державного будівництва як основа незалежності розпочався з формування самої ЦР, і почав пришвидчуватись з кінця літа 1917 р., коли було окреслено межі української автономії і почалось встановлення місцевої української влади, підконтрольній ЦР.

Чотири універсали, закони про національно-персональну автономію національних меншин в Україні, закон про громадянство, про генеральний суд, про утворення війська, про випуск кредитових білетів, земельний Закон ЦР, міжнародні договори, різні державні акти та Конституція УНР, початок процесу формування армії лише свідчить про наявність усіх атрибутів незалежної держави. Всупереч самостійності УНР, Грушевський бачив

майбутню Україну в складі федерації держав чи то Європи, чи то світу.

ВИСНОВКИ

Після Лютневої революції в українського народу підросійської України з'явився шанс на отримання власної державності після більш ніж сторічного перебування в складі Російської імперії. З точки зору сучасності ми можемо бачити помилки та прорахунки, які зробили керівники ЦР у важливих моментах Української революції, які не призвели до досягнення її мети – Української державності. Це був надто складний шлях при надзвичайно несприятливій ситуації, яка склалась в Україна на початок 1917 р.

Ми досягли мету дослідження, яка полягала у з'ясуванні ролі Грушевського в Українській революції в добу керівництва ним ЦР. В процесі досягненні мети ми вирішили усі поставлені завдання.

Аналізуючи роль М. Грушевського у формуванні та діяльності органів української влади на початку Української революції та внеску у виробленні політичного курсу української влади ми дійшли висновку, що авторитет Грушевського як лідера українського руху був засвідчений обранням його главою ЦР як загальноукраїнської політичної платформи. Він зміг зрозуміти, що українці отримали шанс відновити свою державність, тому обрав цілеспрямований курс ЦР на автономію України. Він зміцнював позиції ЦР, легітимізуючи її всеукраїнськими з'їздами, які надавали їй загальноукраїнського представництва та парламентського характеру. Після відмови ТУ визнати автономію України Грушевський зрозумів, що потрібно власними зусиллями будувати автономію, що засвідчив Перший Універсал. Незважаючи на поступливий для ТУ Другий Універсал, ЦР та Грушевський продовжили свій визначений курс.

Ми простежили політичну діяльність М. Грушевського як лідера Української Народної Республіки і дійшли висновку, що з проголошенням УНР Грушевський продовжував розбудову української державності, надаючи їй всіх атрибутів повноцінної держави. З бурхливим періодом більшовицько-

української війни та німецько-австрійської окупації, Грушевський не відходив від політичної активності й надалі тримав курс на розбудови української державності всупереч усім несприятливим обставинам. Маючи великий вплив у ЦР та авторитет серед українців, Грушевський безпосередньо впливав на хід української революції. Однак він не зміг використати свій вплив та авторитет повною мірою в цілях, яких ставила ЦР та особисто Грушевський. Лише гетьманський переворот змусив Грушевського відійти від активної політичної діяльності.

Ми проаналізувати еволюцію державницького проєкту М. Грушевського від автономії до незалежності України ми підсумували, що Грушевський був прихильником автономії, яка б означала право країни самим керувати всіма своїми внутрішніми справами, віддаючи прерогативу зовнішньої політики, формування війська та флоту повноваженням федеративним органам. Ідея автономії зазнала краху з більшовицько-українською війною, тоді як принцип федералізму завжди супроводжував Грушевського, бо у ній він вбачав політичну формацію майбутнього. Ідея незалежності вважалась радикальною, так як не було великої кількості національно свідомого населення та українських державників, які б склали основу для формування незалежної держави. Перехід на платформу самостійництва і проголошення незалежності стала вимогою часу аби протистояти більшовикам і заключити мир з Четвертними державами як самостійна держава.

Ми висвітлити бачення керівником УЦР соціально-економічного облаштування та духовного життя нової Української держави та підсумували, що інтереси селянства були понад усе при будівництві української державності для Грушевського. Він вирів, що економічні багатства України пропонували великі можливості для розвитку промисловості та сільського господарства. Соціалістичне вирішення аграрного питання стало причиною роздратування німців, які організували

повалення ЦР гетьманським переворотом. Згідно з Грушевським соціалістичний уклад для України означав би створення рівних можливостей для всіх, при сприянні економічно слабшій частині населення. Така держава повинна бути інструментом людського благоустрою при широкій децентралізації на демократичних засадах. Незважаючи на негативний спадок русифікації, Грушевський намагався використати його у цілях побудови української автономії та державності. Він виступав за єдність українців та національних меншин у праці на благо України. Він хотів бачити потужну шкільну та університетську систему, яка робила б з українців національно свідомих державників, досвідчених адміністраторів та різних технічних спеціалістів, не забуваючи при цьому про розвиток української культури.

І до сих пір, розуміння Грушевським соціалістичного типу побудови української державності залишається радше незбагненим, і місцями заплутаним. Українська демократично-соціалістична держава Грушевського не була втілена в реальність та залишились лише на папері, або ж у думках вченого. Прихід більшовиків до влади в Україні лише спотворив розуміння соціалізму Грушевського. Тому дана проблема потребує подальшого детальнішого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Байдак Т., Болотова В. Проблема консолідації в контексті соціологічних поглядів М. С. Грушевського. Духовна культура України перед викликами часу: тези доп. учасників II всеукр. наук.-практ. конф. Харків, 2019. С. 45-47.
2. Блохин Д. Державотворча діяльність М. Грушевського на тлі українсько- національно визвольної боротьби (1917-1921). Література та культура Полісся. Ніжин, 2017. Вип. 87. Серія «Історичні науки». С. 57-79.
3. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. Видавництво «Світ». Львів, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 5-16.
4. Винар Л. Автобіографія Михайло Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен: Українське історичне товариство, 1974. 37 с.
5. Винар Л. «Вісти з Української Центральної Ради у Києві» з 1917 року. Український історик. 1978. №1-3. С. 140-159.
6. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Київ, Нью-Йорк, Торонто: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. С. 302.
7. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Український історичний журнал. Київ, 1996. №5. С. 149-153.
8. Галда П., Казакова Л., Хлевной Р. Суспільно-політичні погляди Михайла Грушевського. Наукові публікації кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету. Ужгород, 2014. С. 267-286.
9. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. 2 вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
10. Грушевський М. Вибрані праці. Нью-Йорк: Демократичний Український координаційний центр Америки, 1960. 264 с.
11. Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївського братства. Львів: Видавництво «Світ», 2008. Т. 11. С. 239-240.

12. Грушевський М. Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середних. Київ-Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1920. 217 с.
13. Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, Київ, Львів, Торонто, Мюнхен: Українське історичне товариство, 1992. 278 с.
14. Грушевський М. Спомини (2). Київ. 1989. № 9. С. 108–149.
15. Грушевський М. Спомини (3). Київ. 1988. № 11. С. 120–137.
16. Грушевський М. Спомини (4). Київ. 1988. № 12. С. 116–139.
17. Грушевський М. Спомини (5). Київ. 1989. № 8. С. 102–154.
18. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Товариство «Знання України», 1991. 240 с.
19. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради. Український історик. 1968. №1. С. 94-104
20. Забейворота Т., Нікітін В. Концепція децентралізації в поглядах М. С. Грушевського. Теорія та практика державного управління. Харків, 2015. №2. С. 49-56.
21. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук: Buchdruckerei und Verlag «Biblos», 1960. 721 с.
22. Копиленко М., Копиленко О. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави. Український історичний журнал. Київ, 1996. №5. С. 28-37.
23. Корольов Г. «Відложивши федерованне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. Збірний наукових праць «Гілея (науковий вісник)». Київ, 2009. №20. С. 43-48.
24. Корольов Г. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського. Український історичний журнал. Київ, 2011. №6. С. 68-79.
25. Крот В. Проблема єдності українських земель у творчій спадщині М. Грушевського. Вісник Київського національного університету імені

- Тараса Шевченка. Київ, 2007. №91. С. 33-34.
26. Лозовий В. Погляди Михайла Грушевського на соціальну базу Українського державотворення в період революції 1917-1921 рр. Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2014. №7. С. 91-97.
 27. Модрич-Верган В. Михайло Грушевський як публіцист. Записки наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1978. С. 56-98.
 28. Нариси історії Української революції 1917-1921 років: науково-популярне видання. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2011. Кн. 1. 390 с.
 29. Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо? Музей Михайла Грушевського. Київ, 2020. 20 с.
 30. Пархоменко В. Мемуаристика про діяльність Української Центральної Ради у червні-листопаді 1917 р. Сумський історико-архівний журнал. Суми, 2011. №14-15. С. 86-94.
 31. Пиріг Р. Михайло Грушевський «...жив у Києві інкогніто». Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Київ, 2011. Вип. 6. С. 5-20.
 32. Пиріг Р. Михайло Грушевський: Суспільне усвідомлення історичної постаті. Український історичний журнал. Київ, 2016. №4. С. 4-10.
 33. Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.). Український історичний журнал. Київ, 2007. №2. С. 47-63.
 34. Плазова Т. Федералізм та Україна в поглядах М. С. Грушевського. Збірний науковий праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». Львів, 2007. №19. С. 38-42.
 35. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Київ: Критика, 2011. 601 с.

36. Пристайко В., Шаповал Ю. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС. Український історичний журнал. Київ, 1996. №5. С.83-89.
37. Процик А. Державницька концепція Михайла Грушевського під час Визвольних змагань (1917-1921). Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці «Бюлетень». Нью-Йорк, 2017. №43. С. 4-7.
38. Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. Український історичний журнал. Київ, 1996. № 5. С. 3-27.
39. Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайло Грушевського після 1914 року. Електронний історичний журнал «Scriptorum Nostrum». Херсон, 2015. №1-2. С. 35-64.
40. Український національно-визвольний рух. Документи і матеріали. Київ: «Либідь», 2003. 1024 с.
41. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 590 с.
42. Феденко П. Михайло Грушевський в науці та політиці. Нью-Йорк: Українська Вільна Громада в Америці, 1967. 16 с.
43. Хоменко В. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії. Архіви України. Київ, 2018. С. 157-166.
44. Хоменко В. Співпраця Михайло Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в українській діаспорній історіографії. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. «Історичні науки». Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 29. С. 106-113.
45. Щербак Н. Державотворчі погляди М. С. Грушевського С. 51-53 Концепція та методологія історії українського права: Збірник матеріалів Наукового-практичного круглого столу (28 квітня 2017

року). Київ, 2017. С. 51-53.

46.І Універсал української центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого.

URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html> (дата звернення: 24.03.2026).

47.Kamenetsky I. Hrushevsky`s Ideas of a Democratic Political System in Theory and Practice. Український історик. 1991-1992. Вип. 3-4. С. 333-341.